

अध्याय १

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक र अन्य सबै किसिमले पछाडि पारिएका शोषित, पीडित र समाजले नै तल्लोस्तरका पेशा स्वीकार्न बाध्य तुल्याइएका समुदाय वा वर्गलाई नै हाम्रो समाजमा चलनचल्तीका शब्दमा अछूत वा दलित भन्ने गरिन्छ । ऐतिहासिक तथ्यअनुसार किरात राज्यको पतन र भारतबाट आएका लिच्छवीहरूले शासन व्यवस्था सुरु गरेदेखि नेपालमा वर्ण व्यवस्थाले प्रवेश पाएको हो । लिच्छवी शासन व्यवस्थामा सन् ६०० सम्म (वि.स. ६५७ तिर) मा नेपालमा छुवाछूत प्रथा लागू हुन पुग्यो । सन् १३६० (वि.स. १४१७) पछि जयस्थिति मल्लले काठमाडौँ उपत्यकामा वर्ण व्यवस्थालाई व्यवस्थित रूपले लागू गरे (ढकाल, २०६७ : ७१) । उता गोर्खाका राजा राम शाहले पनि यसैको सिको गरेर समाजलाई चार वर्ण छत्तिस जातमा विभक्त गरे । यो व्यवस्था पछि विस्तारै देशव्यापी रूपमा फैलियो । वर्ण व्यवस्थाअनुसार सबभन्दा माथिल्लो स्थानमा ब्राह्मणलाई राखियो, दोस्रोमा क्षेत्री, तेस्रोमा वैश्य तथा चौथोमा शुद्र परे । सबभन्दा तल्लो स्तरमा राखिएका शुद्रहरू अछूत कहलिए र अन्यले उनीहरूमाथि छोइछिटो हाल्थाले । सरकारी तथ्याङ्क अनुसार लोहार, सुनार, कामी, दमाई, सार्की, वादी, गाईने, कुसुले, कुचे, च्यामे, पोडे, चमार, धोवी, पासवान (दुसाध), तत्मा, डुम, वातर, खत्वे, मुसहर, सन्थाल, सतार र हलखोर गरी जम्मा २२ जातजातिलाई दलित वर्ग अन्तर्गत राखिएको छ । २०५८ सालको जनगणना अनुसार दलितको संख्या नेपालको कूल जनसंख्याको १३ प्रतिशत रहेको छ भने विभिन्न गैरसरकारी क्षेत्रले गरेको सर्वेक्षणअनुसार चाहिँ २० प्रतिशत दाबी गरिएको छ (वन्त र अरू, २०५८ : १३) ।

नेपालमा विभिन्न प्रजातान्त्रिक तथा सामाजिक आन्दोलनका कारण दलितहरूमाथि हुने छुवाछूत र विभेदका विरुद्ध दलित तथा गैर दलित समुदायमा निकै चेतना आइसकेको छ । यस्ता आन्दोलनको प्रभाव नेपाली साहित्यमाथि पनि परेको छ । त्यसैले दलित तथा उनीहरूको अवस्था र उनीहरूमाथि हुने छुवाछूत र भेदभावलाई आधार बनाएर साहित्य लेख्ने काम पनि भइरहेको छ, जसलाई दलित साहित्य भनिन्छ । नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा फुटकर तथा पुस्तकाकार रूपमा दलित विषयवस्तुबारे सामग्री प्रकाशन भइरहेका छन् । ती दलित समुदायभित्रैका साहित्यकारहरूले पनि लेखेका छन् भने गैर दलितले पनि दलित साहित्यमाथि कलम चलाएका छन् । तर पर्याप्त अनुसन्धानको अभावमा दलितसम्बन्धीय यस्ता सामग्री कति छन् भनेर यकिन गर्न गाह्रो छ । न त दलित विषयले नेपाली साहित्य विधामा कहिले प्रवेश पायो भन्ने विषयमा किटान गरेर भन्न सकिने स्थिति नै छ । विभिन्न विद्वानहरूले अनुमान गरेका आधारमा भन्ने हो भने पृथ्वीनारायण शाहको पालादेखि दलित माथि हुने भेदभावको विरोध गर्दै साहित्य लेख्न थालिसकिएको थियो (चापागाई, २०६६ : २९) । यो अध्ययनबाट के देखिएको छ भने दलितसम्बन्धी नै विषयवस्तुमा केन्द्रित साहित्यिक पुस्तकको संख्या एक सय पनि पुग्न सकेको छैन । नेपालमा दलितका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक पक्षबारे जे जति समाज वैज्ञानिक अनुसन्धान भएका छन् त्यसको तुलनामा साहित्यिक विधाका पुस्तक वा अन्य फुटकर सामग्री भने निकै कम छन् ।

समग्रमा दलितलाई केन्द्रीय विषयवस्तु बनाएर कविता, कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध संस्मरण आदि जुनसुकै विधामा लेखिएको होस् त्यो नै दलित साहित्य हो । चाहे त्यो साहित्य एउटा दलित साहित्यकारले आफ्नै वा आफ्नो समुदायको भोगाइका आधारमा लेखेको होस् वा एउटा गैर दलितले दलितलाई प्रमुख पात्रका रूपमा उभ्याएर उनीहरूबारे लेखिएको होस् ती दुवै दलित साहित्य हुन् । साहित्य एउटा अभिव्यक्तिको माध्यम भएजस्तै दलित साहित्यले दलित समुदायका कथा, बेथा, अवस्था आदिको चित्रण गर्दछ । भारतीय विद्वान डा. सी.वी. भारतीले भनेभैं “दलित साहित्य लेखन दलित अस्मिताको खोजी हो, वर्ण व्यवस्थाबाट उत्पन्न अमानवीय त्रासदीबाट मुक्तिको छटपटी नै दलित साहित्यको मूल स्वर हो” (चापागाई, २०६६: ३१) । त्यसैले

के भन्न सकिन्छ भने दलित साहित्यले शोषणबाट मनुष्यको मुक्तिको दृष्टिकोण लिएको हुन्छ । सामाजिक व्यवस्था र विषमताका विरुद्ध आन्दोलन खडा गरेर एउटा नयाँ शोषणमुक्त समाजको निर्माण गर्नु नै दलित साहित्यको प्रमुख उद्देश्य हो । दलित साहित्यका तमाम पुस्तकहरू हेर्नो भने यही अभिव्यक्ति त्यहाँ प्रकट भएको हुन्छ ।

१.२. समस्या कथन

पृथ्वीनारायण शाहकै पालादेखि दलितमाथि हुने विभेदविरुद्ध साहित्य लेखन थालिएको हो भनेर मान्ने हो भने नेपालमा दलित साहित्यलेखनको इतिहास झण्डै अठ्ठाइ सय वर्ष पुरानो हुन लागेको छ । त्यसपछि विभिन्न समय र कालखण्डमा दलित साहित्य लेखन अगाडि बढ्दै गएको देखिन्छ । खास गरी खुल्ला र प्रजातान्त्रिक वातावरण तथा शिक्षा र साहित्यिक चेतनाको अभिवृद्धिसँगै दलित साहित्य लेखनले पहिलेको तुलनामा गति लिन थालेको छ । विभिन्न पत्रिका वा पुस्तकहरूमा हेर्ने हो भने फुटकर कविता, कथा, निबन्ध जस्ता दलितसम्बन्धी साहित्यिक लेखन निकै मात्रामा आएको छ (हेर्नुहोस् अनुसूची २) । नेपाली साहित्यका अन्य विभिन्न पक्ष, पात्र र प्रवृत्तिबारे चासोपूर्वक खोज गर्ने हाम्रो प्राज्ञिक जमातले यस विषयलाई त्यति चासोपूर्वक हेरेको देखिँदैन ।

दलित साहित्यको अवस्था के कस्तो रहेको छ भन्ने कुरालाई मुख्य समस्याका रूपमा लिइएको प्रस्तुत शोधमा निम्न लिखित प्रश्नहरूलाई शोध समस्याका रूपमा उठाइएको छ :

क. नेपालमा दलित साहित्यसम्बन्धी पुस्तकाकार रूपमा निस्केका रचना के कति छन् ? र विधागत रूपमा दलित साहित्यको संख्या के कति छ ?

ख. दलित साहित्यका प्रवृत्तिहरू के कस्ता रहेका छन् ?

१.३. शोधको उद्देश्य

नेपालमा दलित साहित्यका पुस्तकाकार रूपमा अहिलेसम्म प्रकाशित साहित्यिक सामग्रीहरूको खोजी गरी तिनको विवरण प्रस्तुत गर्नु नै यो शोधको प्रमुख उद्देश्य हो । तसर्थ, यो शोधको उद्देश्यलाई निम्न लिखित रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- दलित साहित्यिक पुस्तकहरूको एकीन संख्या पत्ता लगाई विधागत विविधता केलाउनु र दलित साहित्यको प्रवृत्ति विश्लेषण गर्नु ।

१.४. पूर्व कार्यको समीक्षा

एक त नेपालमा दलितसम्बन्धी साहित्यिक कृतिहरू नै पनि निकै कम मात्रामा छ । भएका मध्ये पनि धेरै संख्यामा कविताहरू नै छन् । साहित्यिक कृति पनि जे जति मात्रामा लेखिएका छन् यसबारे अध्ययन अनुसन्धान खासै धेरै भएको छैन । यद्यपि नेपाली दलित साहित्यबारे केही पनि नलेखिएको भने होइन । यसबारे अध्ययनको क्रममा केही अनुसन्धानमूलक लेख तथा कार्यपत्रहरू फेला परेका छन् । तिनले दलित साहित्यहरूको वृहत जानकारी नदिए पनि दलित विषयवस्तुमा लेखिएका केही साहित्यिक कृतिहरूले उठाएका सवालबारे विवेचना गरेका छन् ।

ताराकान्त पाण्डेयले 'प्रगतिशील नेपाली कवितामा दलित चेतना' शीर्षकमा अनुसन्धानमूलक लेख लेखेका छन् । सो लेखमा पाण्डेयले समकालीन नेपाली प्रगतिशील कवितामा दलित चेतनाको अभिव्यक्ति के कस्तो रहेको छ भन्ने विषयवस्तुको विश्लेषण गरेका छन् । त्यस क्रममा नेपालमा दलित आन्दोलनको पृष्ठभूमि केलाउँदै नेपालमा दलित आन्दोलनको गतिसँगै साहित्यमा दलित चेतना पनि त्यही रूपमा बढ्दै गएको उनको ठम्याइ छ । उनको लेखबाट केही दलित कवितासंग्रह तथा तिनका लेखकबारे पनि जानकारी पाउन सकिन्छ । साथै, दलित सम्बन्धी कवितामा के कस्ता विषयवस्तु वा मुद्दाहरू कसरी उठाइएका छन् भन्ने कुराको गहन विश्लेषण उनको यस लेखमा पाउन सकिन्छ (पाण्डेय, २०६२ : ५१-७८) । तर, कविता र

त्यसमा पनि सहज रूपमा उपलब्ध भएका कवितामा मात्र उहाँको अनुसन्धानकेन्द्रित भएकाले दलित साहित्यभित्रकै अरू धेरै विधाहरू यहाँ छुट्टन पुगेका छन् ।

रमेशप्रसाद भट्टराईले 'दलित परिप्रेक्ष : प्रगतिवादी नेपाली आख्यानका सन्दर्भमा' भन्ने शीर्षकमा दलित विषयवस्तुलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर प्रकाशित केही कथा र उपन्यासहरूको मिहिन विश्लेषण गरेका छन् । उनको अध्ययनअनुसार वि.सं. २०११ बाट दलित विषयसँग सम्बन्धित प्रगतिवादी आख्यानको विकास यात्रा प्रारम्भ भएको हो । पाँच दशकभन्दा बढी समयदेखि यसरी आख्यान लेख्ने काम हुँदै आएको भए पनि परिणाम र मूल्यका हिसावले धेरै काम हुन नसकेको उनको निष्कर्ष छ । दलित समुदायमा शिक्षाको अभावले गर्दा उनीहरूबाट साहित्यिक लेखन त्यति नभइरहेको सन्दर्भमा गैर दलितले त्यो खाँचोलाई केही भए पनि पूर्ति गरेको पनि उनले बताएका छन् । गैर दलितले पनि दलित विषयवस्तुलाई साँच्चिकै संवेदनशील भएर भन्दा पनि लेख्नकै लागि लेख्ने प्रवृत्ति बढी छ भन्ने उहाँको अर्को निष्कर्ष छ । यद्यपि धेरै पुस्तकहरू प्रकाशन हुन थालिसकेको अवस्थामा उनी आफैँले यस अध्ययनलाई निकै अपुरो भएको भनी स्वीकार गरेका छन् (भट्टराई, २०६२ : ७९-१२५) ।

निनु चापागाईले 'नेपाली साहित्यमा दलित' शीर्षकको लेख लेखेका छन् (चापागाई, २०६३ : ८५-१०७) । त्यसको केही वर्ष पछि उनले 'नेपालीमा दलित साहित्य र समस्या' विषयको कार्यपत्र पनि लेखेका छन् (चापागाई, मिति नखुलेको) जुन कार्यपत्र पछि गएर *दलित सन्देश* मासिकमा प्रकाशन पनि भएको छ (चापागाई, २०६६ : २९-३४) । साथै, चापागाईको सोही लेखलाई मूल लेख बनाएर *दलित सौन्दर्यशास्त्र र साहित्य* शीर्षकको पुस्तकसमेत प्रकाशित भएको छ जसमा उनले विस्तारमा नेपाली साहित्यमा सौन्दर्यशास्त्रको सैद्धान्तिक विवेचना गरेका छन् (चापागाई २०६८) । ती लेख, कार्यपत्र र पुस्तकमा साहित्यकार निनु चापागाईले राज्यसत्ताको पहुँचबाट निकै टाढा रहेका दलित वर्ग साहित्यिक क्षेत्रमा पनि पछ्याडि पर्नु अस्वाभाविक नभएको बताउँदै साहित्यमा दलित यथार्थको चित्रण गर्ने सम्बन्धमा साहित्यकारहरू स्वयं पनि सामन्तवादी चिन्तनबाट सर्वथा मुक्त हुन नसकेको बताएका छन् । कार्यपत्रमा चापागाईले कविता, कथा, उपन्यास, निबन्ध, नाटक/गीतिनाटक, गीत जस्ता विधामा दलित विषयवस्तुलाई कसरी चित्रण

गरिएको छ, भन्नेबारे लामो विश्लेषण गरेका छन् । दलित साहित्यमा देखापरेका समस्याबारे उनले मुख्य गरी दुई खालको समस्यालाई औल्याएका छन् – पहिलो वैचारिक समस्या र दोस्रो दलित विषयलाई आन्तरिक रूपमै प्रस्तुत गर्ने समस्या । समग्रमा भन्नुपर्दा यो कार्यपत्रबाट पनि केही दलितसम्बन्धी साहित्यिक रचनाहरूबारे जानकारीहरू पाउन सकिन्छ ।

घनश्याम ढकालले 'दलित सौन्दर्यशास्त्र : सम्भावना र स्वरूप' शीर्षकको अनुसन्धानमूलक लेख लेखेका छन् । सो लेखमा साहित्यकार समालोचक ढकालले दलित साहित्यको पृष्ठभूमि केलाउँदै यसका विशेषताबारे चर्चा गरेका छन् । दलित सौन्दर्यशास्त्रलाई मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रसँग जोडेर विश्लेषण गर्दै उनले दलित सौन्दर्यशास्त्र दलितलाई मुक्तिमार्गमा डोच्याउने माध्यम भएको बताएका छन् । साथै, समाजमा वर्गीय शोषण अन्त्य नभएसम्म जातीय भेदभाव रहिरहने भएकाले यी दुईलाई पृथक गरेर हेर्न नहुने भन्दै त्यसमा दलित साहित्यलेखनको ध्यान पुग्न नसकेको बताएका छन् (ढकाल, २०६७ : ७१-७२) ।

अनुप सुवेदीले 'पर्दामा दलितको चित्रण' शीर्षकमा एक लेख लेखेका छन् । दलित समुदायका बारेमा बनेका चलचित्रले उनीहरूका समस्यालाई राम्रोसँग समेट्न नसकेको, शिक्षालाई दलित मुक्तिको माध्यमका रूपमा देखाइएको भए पनि शिक्षा प्राप्त गर्न नसक्नुका कारणहरू नकेलाइएको, समाजमा व्याप्त गरिबी र छुवाछूत जस्ता समस्यालाई एकाङ्गी रूपमा प्रस्तुत गरिएको, सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तनलाई भन्दा परम्परित मूल्य मान्यतालाई नै बल पुऱ्याइरहेको सुवेदीको धारणा छ । सुवेदी लेख्छन् :

दलित समुदायका बारेमा बनेका चलचित्रमा उनीहरूका समस्यालाई राम्रोसित समेटिएको छैन । दलित समुदायको जटिल सामाजिक आर्थिक, राजनीतिक समस्यालाई छुवाछूतमा सीमित गर्दै अशिक्षालाई छुवाछूतको कारणका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सबै चलचित्रमा शिक्षा पाएपछि दलितले उन्मुक्ति पाउँछन् भन्ने सन्देश दिन खोजिएको छ । दलित समुदायले शिक्षा नपाउनुका कारण खोतलिएको छैन र शिक्षाले मात्र छुवाछूत नहटेको सामाजिक यथार्थलाई वास्ता गरिएको छैन । सबै चलचित्रमा दलितलाई

गरिब देखाइएको छ । तर, छुवाछूत, गरिबी र अशिक्षा जस्ता अन्तरसम्बन्धित कुरालाई एकांगी रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ (सुवेदी, २०६३ : ३६-३७) ।

दुर्गादत्त अधिकारीले 'शरद पौडेलका उपन्यासमा दलित सौन्दर्य' शीर्षकमा *प्रज्ञा* पत्रिकामा एउटा लेख लेखेका छन् (अधिकारी, २०६८ : ७६-८६) । प्रस्तुत लेखमा अधिकारीले दलित साहित्यको सौन्दर्य शास्त्रसम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणाका साथै शरद पौडेलका *लिखे* र *सिमाना वारिपारि* उपन्यासको विश्लेषण गर्दै तिनको कथ्यगत परिप्रेक्ष, भाषिक परिप्रेक्ष, पात्रगत परिप्रेक्ष, वैचारिक परिप्रेक्ष बारे गहिरो समीक्षा प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसरी नेपाली दलित साहित्यलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर विभिन्न क्षेत्रका अनुसन्धानकर्ताहरूले फुटकर रूपमा अनुसन्धानहरू गरी फुटकर लेख प्रकाशित गर्न थालेको पाइए पनि अहिलेसम्म दलित साहित्यका रचनाहरू के कति मात्रामा प्रकाशित छन् भन्ने विषयमा कसैले समग्र चित्र बाहिर ल्याउन सकेका छैनन् । अर्थात् उपलब्ध भएका थोरै रचनाहरूमा आधारित भएर अध्ययन अनुसन्धान भइरहेका छन् । दलित साहित्यसम्बन्धी यस सर्वेक्षणले दलितलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर लेखिएका साहित्यिक रचनाहरूको एक तस्वीर दिएर उक्त खाडल पुर्ने जमर्को गर्ने छ, जसलाई आधार बनाएर थप अध्ययन अनुसन्धान गर्न सहज हुनेछ ।

१.५. शोधको औचित्य

नेपाली दलित साहित्यबारे खोज तथा अनुसन्धानमूलक काम एकदम कम मात्रामा भएको छ । दलितसम्बन्धी साहित्यिक रचनाहरू के कति मात्रामा छन् र कुन कुन छन् भन्ने आधारभूत जानकारी समेत नहुँदा यसबारे अन्य समालोचना वा अध्ययन अगाडि बढ्न नसकेको हो । खास भन्ने हो भने दलित साहित्यका पुस्तकहरू बारे आधारभूत जानकारी नहुँदा त्यसको खोजी गर्ने र पठनपाठन कम भएको छ । यस सन्दर्भमा यस शोधले साहित्यका पाठक तथा अनुसन्धानकर्ताका लागि यो शोध एउटा गहकिलो सूचनाको स्रोत हुनेछ, जसलाई आधार बनाएर अन्य अनुसन्धानकर्ताले दलित साहित्यको विभिन्न पक्ष र प्रवृत्तिबारे अनुसन्धानलाई अगाडि बढाउने छन् । अर्कातिर यस शोधले लुकेर रहेका धेरै दलित साहित्यकार तथा साहित्यिक सामग्रीलाई उजागर गरेको छ, फलस्वरूप दलित विषयवस्तुमाथि कलम चलाउने साहित्यकारलाई एक किसिमको

उत्साह मिल्नेछ । साथै, नेपाली साहित्यको अनुसन्धान परम्परामा एउटा नयाँ अध्याय थपिने छ । त्यसैले यो शोध निकै औचित्यपूर्ण छ ।

१.६. शोधको सीमा

नेपाली दलितसम्बन्धी विषयवस्तुबारे प्रसस्त फुटकर सामग्रीहरू लेखिएका र प्रकाशित भएका भए पनि यो शोधमा ती सामग्रीहरू समेटिन नसक्नु एउटा प्रमुख कमजोरी हो । सीमित समय र स्रोत साधनमा त्यो काम गर्नु निकै चुनौतीपूर्ण भएकाले महत्वपूर्ण भए पनि यहाँ त्यो पाटो छुटेको छ । यद्यपि २०६८ सालसम्म निस्किएका केही प्रमुख दलितसम्बन्धी म्यागेजिनमा प्रकाशित भएका फुटकर रचनाहरूलाई अनुसूची २ मा सूचीबद्ध गरिएको छ, जसका आधारमा पनि भविष्यमा यसको विभिन्न पक्षबाट अनुसन्धान गर्न सकिने छ । त्यस्तै, यो अध्ययनका क्रममा समयसीमाका कारण काठमाडौँ उपत्यकाभन्दा बाहिर गएर दलितसम्बन्धी पुस्तकहरू खोज्न कठिन छ, हुन त काठमाडौँबाहिरबाट पुस्तक प्रकाशन नै त्यति हुँदैन तै पनि यो एक सर्वेक्षण भएकाले थोरै सामग्री मात्र छुट्नु पनि त्यति राम्रो हुँदैन । त्यसैले देशका कुनै कुनामा दलित साहित्यका पुस्तक छन् र काठमाडौँमा ती उपलब्ध छैनन् भने यस शोधमा छुट्ने छन् यो शोधको दास्रो सीमा हो यो । साथै, जुन सामग्री निकै अगाडि प्रकाशित भएर बजारमा वा काठमाडौँका सार्वजनिक पुस्तकालयमा उपलब्ध हुन सक्दैनन् ती पनि यहाँ छुट्ने सम्भावना छ ।

यस शोध पत्रमा सकेसम्म दलित विषय केन्द्रित पुस्तकबारे उपलब्ध थोरै जानकारी नै किन नहोस् त्यसलाई समावेश गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । त्यसकारण कतिपय व्यक्तिका लेखमा वा पत्रपत्रिकामा दलित पुस्तकका बारे थोरै मात्र जानकारी उल्लेख भएको तर पुस्तकालय वा पुस्तक पसलमा सो पुस्तक खोज्दा नपाइएको अवस्थामा जति जानकारी उपलब्ध छ त्यति मात्रै पनि राखिएको छ । भविष्यमा हुने यस विषयको अनुसन्धानका लागि थोरै भए पनि आधार उपलब्ध होस् भनेर यसो गरिएको हो । यसर्थ, कतिपय पुस्तकको नाम र लेखकको नाम मात्र उल्लेख गरेर अन्य जानकारी थाहा हुन नसकेको भनेर पनि राखिएको छ ।

१.७. सामग्री संकलन तथा शोध विधि

दलित साहित्यको सर्वेक्षण गरिने यस शोधको विधिमा सामग्री संकलन विधि र सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार र ढाँचा पर्दछन् । यसमा प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतबाट सामग्री संकलन गरिएको छ । यसका साथै परिभाषीकरण, वर्गीकरण, व्याख्या, विश्लेषण, सत्यापन, अर्थापन, तुलना-प्रतितुलना, सामान्यीकरण र निष्कर्षण प्रक्रियाको सन्तुलित र समन्वयात्मक उपयोग गरिएको छ ।

१.७.१ सामग्री संकलन विधि

दलित साहित्यबारे सर्वेक्षणका लागि पुस्तकलाई मुख्य अध्ययनको विषय बनाइएकाले सम्बन्धित विषयमा के कस्ता पुस्तक निस्केका छन् भन्नेबारे जानकारी हुनु आवश्यक छ । त्यसका लागि सामग्री संकलन गर्नका लागि मुख्य त पुस्तकालयीय अध्ययन कार्य पद्धति अपनाइएको छ । काठमाडौँका विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाले सञ्चालन गरेका पुस्तकालय, जहाँ यस्ता सामग्रीहरू बढी हुने सम्भावना छ, त्यहाँ गएर जानकारी संकलन गरिएको छ । दोस्रो स्थान भनेको पुस्तक पसल तथा पुस्तक प्रदर्शनीमा गएर पनि यस्ता सामग्रीहरू खोज्ने र विवरण तथा सामग्री संकलन गर्ने काम गरिएको छ । त्यसका अतिरिक्त सम्बन्धित विषयबारे जानकारी राख्ने तथा यसबारे कलम चलाउँदै आएका साहित्यकार, विज्ञ तथा अनुसन्धानकर्ता र दलित साहित्यसँग सम्बन्धित संस्थाका पदाधिकारीहरूसँग अन्तर्वार्ता गरी सामग्री तथा विवरणहरू संकलन गरिएको ।

१.७.२ शोध विधि

सामग्रीलाई विश्लेषण गर्ने दुई तरिकाहरू परिमाणात्मक विश्लेषण पद्धति तथा गुणात्मक विश्लेषण पद्धतिमध्ये यस शोधमा दुवै पद्धति अपनाइएको छ । कालक्रमिक आधारमा पुस्तक प्रकाशनको संख्या, लेखक तथा प्रकाशकहरूको संख्यालाई परिमाणात्मक विधिबाट विश्लेषण

गरिएको छ । त्यससँगै के कस्तो पृष्ठभूमिका व्यक्ति वा संस्थाहरू दलित साहित्य लेखनमा आएका छन् भन्ने कुराको विश्लेषण गुणात्मक विधिबाट विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८ शोध पत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्र कुल चार अध्यायमा विभाजित छ । पहिलो अध्यायमा शोध परिचय छ जसमा दलित साहित्यको पृष्ठभूमि र सन्दर्भ उठान गर्नुका साथै समस्या कथन, शोधको उद्देश्य, पूर्व कार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, शोधको सीमा, शोध विधि जस्ता विषयलाई विभिन्न उपशीर्षक अन्तर्गत चर्चा गरिएको छ । दोस्रो अध्यायमा दलितसम्बन्धी साहित्यिक पुस्तकको सर्वेक्षण छ । यसमा कविता संग्रह तथा काव्य, उपन्यास, कथा र लघुकथा संग्रह, जीवनी, नाटक र गीति नाटक, गीत संग्रह, संस्मरण तथा निबन्ध संग्रहको छुट्टाछुट्टै विवरण दिइएको छ ।

तेस्रो अध्यायमा दोस्रो अध्यायमा समेटिएको विवरणका आधारमा नेपाली दलित साहित्यका पुस्तकको प्रवृत्ति विश्लेषण गरिएको छ । यसमा कालक्रमिक आधारमा कुन समयमा कति साहित्य लेखिए, दलित साहित्य लेखकको लैंगिक तथा जातीय विश्लेषण, दलित साहित्यका प्रकाशक, तथा प्रकाशन स्थानका आधारमा दलित साहित्यको विश्लेषण गरिएको छ । चौथो तथा अन्तिम अध्यायमा शोधको सारांश तथा निष्कर्ष दिइएको छ । यी अध्यायका साथै अन्तमा सन्दर्भ सूची र अनुसूची पनि समावेश गरिएका छन् ।

अध्याय २

दलितसम्बन्धी साहित्यिक पुस्तकको सर्वेक्षण

समाजमा व्याप्त कुसंस्कार जातिगत विभेद, शोषण अन्याय र असमानताको विरोधबाट नै दलित साहित्यको लेखन आरम्भ भएको हो । नेपालमा जोसमनी सन्त साहित्य र योगमायाका कविताले दलित सौन्दर्य चेतनाको उद्घोष गरेका हुन् (ढकाल, २०६७) । सन्तधाराका मुख्यतः ज्ञानदिलदास र त्यसपछि योगमायाका रचनामा दलित विभेदका सन्दर्भ देख्न सकिए पनि यी रचनामा दलित सवाललाई छुट्टै उठाइएको थिएन (चापागाई २०६३, भट्टराई, २०६२) । त्यस्ता केही रचनामा सामाजिक विभेदका समस्यालाई उठान गरेको भए पनि सचेत रूपमा २००७ सालपछि मात्र दलितका सम्बन्धमा साहित्य लेखनको प्रक्रिया आरम्भ भयो । यस समयपछिको नेपाली साहित्यका सबैजसो विधामा दलित विषयले न्यून भए पनि प्रवेश पाएको देखिन्छ । दलित विषयलाई लिएर लेखिएको पहिलो कथाका रूपमा *गोरखा संसार*मा वि.सं. १९८६ मा प्रकाशित 'एउटा गरीब सार्कीको छोरी' लाई लिने गरिन्छ । तर अन्य विधामा भै कथामा पनि यस विषयलाई प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भ प्रजातन्त्रपछि मात्र महत्त्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । ताना शर्माको *राँको*, देवमणि ढकालको *सार्की*, खगेन्द्र संग्रौलाको *संग्रामबहादुर*, पारिजातको *नैकापे सर्किनी*, ऋषिराज बरालको *उद्घाटन* जस्ता कथालाई दलित विषयसँग सम्बद्ध कथाका प्रतिनिधि कथाका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । दलित विषयक आख्यानका दृष्टिले २०११ साल महत्वपूर्ण छ (चापागाई, २०६३) । *को अछूत ?* (२०११) उपन्यासको प्रकाशनले समाजमा एक किसिमको तरंग नै उत्पन्न गरिदियो । कविता वा काव्यको सन्दर्भलाई जोड्नु पर्दा महाकवि देवकोटाको नाम लिन सकिन्छ । वि.सं. १९९१ मा *मुनामदन* काव्यमा मानवतावादी स्वरलाई गुञ्जाएका देवकोटाको त्यो चेतना क्रमशः बृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ । उनका *पूर्णचाकी स्वास्नी मरी*, *एक सुन्दरी च्यामेनीप्रति*, *सार्की*, *दमाई दाइ* जस्ता सिर्जना दलितसँग सम्बद्ध रहेका छन् । त्यस्तै, मोदनाथ प्रश्रितको *मानव* महाकाव्य पनि दलित जनजीवनको

अभिव्यक्तिका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । पछिल्लो समयमा आहुतिको गहुँगोरो अफ्रिका र श्रवण मुकारूडको *विसे नगर्चीको वयान* निकै चर्चामा रहेका कविता हुन् । नाटकतर्फ बालकृष्ण समको *चिसो चूल्हो*मा सुन्ताएको दलित आवाज मानवमा पुग्दा साच्चै जोशिलो र क्रान्तिकारी बनेर उदाएको छ । त्यस्तै भीमनिधि तिवारीका *विसे नगर्ची* र *छुवाछूत* शीर्षकका एकांकीमा पनि दलितमा आउँदै गरेको चेतना तथा मान्छे जातले होइन बुद्धि र विवेकले माथि हुन्छ भन्ने देखाउन खोजिएको छ । कालखण्डका दृष्टिले हेर्दा दलित साहित्य लेखनको मूल यात्रा त २०४६ सालपछि प्रारम्भ भएको हो (भट्टराई, २०६२) । यी सबै सन्दर्भबाट दलितका बारेमा सचेत रूपमा साहित्य लेख्ने परम्परा त्यति लामो नरहेको थाहा हुन्छ । यस अध्यायमा दलितसम्बन्धी पुस्तकाकार स्वरूपमा निस्किएका कविता संग्रहदेखि निबन्ध संग्रहसम्मको विवरण समेटिएको छ ।

२.१. कविता संग्रह/काव्य

अध्ययनका क्रममा नेपाली साहित्यको फाँटमा ३० ओटा कविता तथा काव्य विधाका पुस्तक दलितकेन्द्रित देखिएका छन् । यस खण्डको सबभन्दा पुरानो कृति नै २०१५ सालमा प्रकाशित बालकृष्ण समको *चिसो चूल्हो* महाकाव्य हो । समको यो महाकाव्यबाहेक दलित साहित्यकार टी.आर. विश्वकर्माको *बाँच्ने ठुलो* (२०१७), मोदनाथ प्रश्रितको मानव महाकाव्य (२०२३) तथा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको कविता संग्रह *गाइने गीत* (२०२४) पनि पुराना कृति हुन् । स्थापित उल्लिखित कविहरू बाहेक अन्य थुप्रै नयाँ पुस्ताका दलित साहित्यकारले पनि कविता विधामा हात हालेका छन् ।

२.१.१. आँशु खस्दै गर्छ

लेखक : आर.बि. निश्चल (रामबहादुर वि.के.)

प्रकाशन मिति : २०६३

प्रकाशक : पोखराथोक साहित्य संगम

प्रकाशन स्थान : पोखरा

आफ्ना कविताहरूको माध्यमबाट समाजका विकृति र विसंगतिप्रति तीखो व्यंग्य तथा समाजमा विविध क्षेत्रमा सुधारको कामना गरेको प्रसंग पुस्तकको भूमिकामा उल्लेख गरेर चर्चित कवि बुलु मुकारुडले यस कविता संग्रहको विषयवस्तु प्रस्ट्याएका छन् । यस पुस्तकमा संगृहित विभिन्न कवितामार्फत कविले दलितमाथि हुने सामाजिक विभेदविरुद्ध आक्रोश व्यक्त गर्दै अधिकारका लागि जागरुक हुन आम दलित समुदायलाई आह्वान गरेका छन् । 'बहुलाउँछु/बहुलाउनेछु' भन्ने कवितामा कविले "अछूत-छूत भन्नेहरूलाई विषालु सर्पहरू, सिउँडी काँडाहरू र अधमहरू भनेका छन् ।

२.१.२. आवाज

लेखक : ध्रुवकुमार परियार

प्रकाशन मिति : २०६०

प्रकाशक : शान्तिगृह र लेखक स्वयं

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

समाजमा विद्यमान छुवाछूत प्रथाविरुद्ध सशक्त आवाज उठाएका ३२ ओटा कविताहरू ध्रुवकुमार परियारको *आवाज*मा संगृहित छन् । तिनमा 'काम', 'दलित मान्छे होइन?', 'योजनावद्ध कु-संस्कार' 'दलितमा देशभक्तिपना', 'मान्छे हुनेछु' लगायत कविताहरू छन् । सबै कविताहरू दलित विषयवस्तुमा नै केन्द्रित रहेको यस कविता संग्रहमा दलितले गर्ने परिश्रमी कामहरूको बयान, धारा तथा पँधेरा र मन्दिरमा दलितको प्रवेश जस्ता दलित सरोकारका सबै विषयवस्तुलाई छोडिएको छ ।

२.१.३. आस्थाको खेती

लेखक : खेम नेपाली

प्रकाशन मिति : थाहा नभएको

प्रकाशक : थाहा नभएको

प्रकाशन स्थान : थाहा नभएको

२.१.४. उन्मुक्त आवेग

लेखक : रविमान लमजेल

प्रकाशन वर्ष : २०४८

प्रकाशक : थाहा नभएको

प्रकाशन स्थान : थाहा नभएको

२.१.५. कमिनी आमा

लेखक : रामबाबु सुवेदी 'राजीव'

प्रकाशन मिति : २०३९ (दोस्रो संस्करण विवेक सिर्जनसिल प्रकाशन प्रा.लि.बाट २०६७)

प्रकाशक : सिर्जना प्रकाशन प्रा.लि.

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

कमिनी आमा शीर्षकले नै यो कविता संग्रहको मूल विषयवस्तुलाई प्रस्ट्याउँछ । यसमा 'आमा', 'म आँधी हुँ', 'कमिनी आमा', 'काठमाडौं' लगायतका कविताहरू संगृहित छन् । सामाजिक शोषणविरुद्ध आगो ओकलेका कविताहरू संगृहित यस कविता संग्रहको शीर्ष कविता 'कमिनी आमा' मा बराजुकहाँ श्रम गरेर आफ्नो परिवारको मुश्किलले पेट पालिरहेकी कमिनीको व्यथा पोखिएको छ । वि.सं. २०३९ मा पहिलो संस्करण निस्कँदा लेखकका २३ ओटा कविता यस संग्रहमा थिए भने २०६७ सालमा दोस्रो संस्करण निस्कँदा ४६ ओटा कविताहरू संगृहित छन् ।

२.१.६. खिने दर्जीले गोली खाए

लेखक : शंकर खरेल

प्रकाशन मिति : २०६४

प्रकाशक : आस्था बाल गृह

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

यथार्थ घटनामा आधारित यस संग्रहमा त्यही एउटै शीर्षकमा खण्डकाव्य जस्तो ढंगले कविताहरू लेखिएका छन् । वि.सं. २०६३ सालमा लोकतन्त्रबहाली भए लगत्तै २०६३ वैशाख १३ गते मोरङको बेलबारीमा सेनाको व्यारेक नजिकै बस्ने वैदेशिक रोजगारमा काम गर्न गएका एक जना व्यक्तिका श्रीमती सपना गुरुङको हत्या गरी फालिएको लास भेटियो । सेनाले बलात्कारपछि हत्या गरेको भन्दै गाउँलेहरूले व्यारेक घेर्दै नाराबाजी गर्न गएका बेला सेनाले अन्धाधुन्द गोली चलाउँदा ७ जनाको मृत्युभयो भने दर्जनौं घाइते भएका थिए । मृतकमध्ये छत्रबहादुर परियार अर्थात् बोलिचालीको नाम खिने दर्जी पनि थिए । गाउँमा परिश्रम गरेर बाँचेका र अन्यायविरुद्ध आन्दोलनको नेतृत्व गर्ने खिने दर्जीलाई केन्द्रमा राखेर यो कविता लेखिएको हो । यस कवितामा सेनाले निशस्त्र र निरिह नागरिकमाथि गरेको अत्याचार र ज्यादतिको चर्को भाषामा विरोध गरिएको छ ।

२.१.७. गाइने गीत

लेखक : लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

प्रकाशन मिति : २०२४

प्रकाशक : साभा प्रकाशन

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको *गाइने गीत* कविता संग्रहको शीर्ष कविता नै नेपालको एक दलित जाति गाइनेको वर्णन गरिएको छ । देवकोटाले 'गाइने' शीर्षकको उक्त कविता गाइनेलाई

म पात्र बनाएर रचना गरेका छन् । यसमा गाइनेले आफ्नो सिप र पौरखको साथै आफ्नो दुःख र वेदनालाई आफैँले वर्णन गरेको छ ।

२.१.८. चिसो चूल्हो (महाकाव्य)

लेखक : बालकृष्ण सम

प्रकाशन मिति : २०१५

प्रकाशक : साभा प्रकाशन

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

चिसो चुल्हो दलित केन्द्रित पहिलो महाकाव्य हो । यसमा लेखक बालकृष्ण समले दलित पात्र सन्ते दमाइलाई नायक बनाउँदै क्षेत्रीको छोरी गौरीसँग उसको प्रेम सम्बन्धलाई देखाएका छन् । सामाजिक बन्धनका कारण विवाह गर्न नसके पनि दुई बीचको अगाध प्रेमलाई यसमा देखाइएको छ ।

२.१. ९. जुठी दमिनी (चित्र कविता)

लेखक : पारिजात

प्रकाशन मिति : २०५५

प्रकाशक : आत्मनिर्भर विकास मञ्च

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

जुठी दमिनी सरल भाषामा चित्रसहित लेखिएको कविता हो । चर्चित प्रगतिशिल साहित्यकार पारिजातले यस कवितामार्फत दलित महिलामाथिको उत्पीडनलाई उजागर गरेकी छिन् । बाबु आमा दुवै गुमाएर सानैमा टुहुरी हुन पुगेकी दमिनी मावलीको घरमा शरण लिन पुग्दा सौतेनी माइजुले आफ्नै बुढो भाइसँग बिहे गरिदिएपछि वैशमै विधवा बन्न पुग्छे । आर्थिक गर्जो टार्न विष्ट

साहुकहाँ काम गर्दा त्यहीं नै यौन शोषणमा पर्नुपरेको विरहलाग्दो कथालाई पारिजातले निकै सरल भाषामा लेखेकी छिन् ।

२.१.१०. *जुनी (देउडा खण्डकाव्य)*

लेखक : विष्णुबहादुर विश्वकर्मा

प्रकाशन मिति : २०६४

प्रकाशक : नेपाल दलित मुक्ति मोर्चा

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

जुनी मुख्य हिसावले जनयुद्धको विषयवस्तुलाई लिएर लेखिएको देउडा भाखाको खण्डकाव्य हो । तर, जनयुद्धको विभिन्न पाटोहरूबारे चर्चा गर्दा यसमा सामन्ती प्रथाको आधारस्तम्भका रूपमा रहेको छुवाछूत प्रथाबारे पनि प्रसस्तै मात्रामा चर्चा गरिएको छ ।

२.१.११. *ज्वालामुखी फुटेपछि*

लेखक : शोभा दुलाल

प्रकाशन मिति : २०६८

प्रकाशक : एकीकृत अखिल नेपाल जनसांस्कृतिक महासंघ केन्द्रीय समिति

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

२.१.१२. *तपस्वीका गीतहरू*

लेखक : आहुती

प्रकाशन मिति : २०४९

प्रकाशक : प्रगति पुस्तक सदन

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

लामा लामा प्रगतिशील कविताहरूको संग्रह *तपस्वीका गीतहरू*ले खास गरी नेपाली समाजमा रहेका जातीय, वर्गीय तथा लिंगिय शोषण तथा अन्याय अत्याचारको विरोध गरेको छ । यसमा २५ ओटा कविताहरू संगृहित छन् । 'रातो नालिस', 'तपस्वीका गीत', 'कुमारी', 'गोली र सिउँदो' 'सजिव आँखा', आदि शीर्षकका कविताहरू यसमा संगृहित छन् । 'रातो नालिस' कवितामा छुवाछूत प्रथाको चर्को विरोध गरेर दलित समुदायलाई विद्रोहका लागि उत्प्रेरित गरिएको छ ।

२.१.१३. *दलित बस्तीका सुसेलीहरू*

लेखक : सी.एम. विश्वकर्मा

प्रकाशन मिति : २०५६

प्रकाशक : दलित गैरसरकारी संस्था महासंघ

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

यस संग्रहमा दलित विषयमै केन्द्रित १७ ओटा कविताहरू रहेका छन् । कविता संग्रहका कविताहरूले दलितको जीवन, उनीहरूमाथि गरिएको भेदभाव, अपहेलना, अपमान र यातनाको विरुद्ध आवाज उठाएका छन् । यसमा "अन्यायको भारी कहिलेसम्म ?", 'नाता', 'वेदना', 'जिन्दगी', 'चाहना', 'वन्दगीमा जिन्दगी', 'मेरो बस्ती मेरो देश', 'आह्वान दलित वस्तिलाई' आदि शीर्षकका कविता संग्रहित छन् ।

२.१.१४. *प्रहर*

लेखक : डम्बर पहाडी (परियार)

प्रकाशन मिति : २०५९

प्रकाशक : नेपाल दलित साहित्य तथा संस्कृति प्रतिष्ठान

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

डम्बर पहाडीको यस कवितासंग्रहले वर्गीय समस्या तथा उत्पिडनलाई आफ्नो विषय बनाएको छ । यसमा उनका 'मुर्दावाद ! जिन्दावाद !', 'उत्पीडित', 'जदौ हजुर भन्दै' जस्ता कविताले दलित समस्याका साथसाथै वर्गीय समस्याहरू पनि उठाएका छन् जसमा दलित समस्या वर्गीय समस्याकै अंग हो भन्ने भाव प्रकट भएको पाइन्छ ।

२.१.१५. *बक-पत्र*

लेखक : ध्रुवसत्य

प्रकाशन मिति : २०६५

प्रकाशक : रत्नमाया दलित साहित्य संरक्षण समिति

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

बकपत्र कविता संग्रहमा दलित लगायत समाजका विभिन्न शोषित पीडित समुदायको आवाजलाई स्थान दिइएको छ । आफूमाथि हुने शोषण र उत्पिडनको विरुद्धमा मृत्युवरण गर्न समेत तयार रहेको *बकपत्र* शीर्ष कवितामा कविले लेखेका छन् । यस कवितासंग्रहमा समावेश गरिएका कयौं कवितामार्फत कविले दलित आन्दोलनलाई अगाडि बढाउन खोजेको पुस्तकको भूमिकामा विभिन्न साहित्यकारहरूले उल्लेख गरेका छन् ।

२.१.१६. *बाँच्ने ठूलो*

लेखक : टी.आर. विश्वकर्मा

प्रकाशन मिति : २०१७

प्रकाशक : थाहा नभएको

प्रकाशन स्थान : थाहा नभएको

यो कविता संग्रह अहिले कुनै पनि पुस्तकालय वा पुस्तक पसलमा पाइँदैन । पञ्चायती व्यवस्थाको आगमनहुनुभन्दा अघिल्लो महिनामा मात्र प्रकाशित यस कविता संग्रहमा दस ओटा कविता रहेका थिए । यसले समाजलाई छुवाछूतलगायत सबै प्रकारको सामाजिक विभेदको विरोध गर्दै चेतना सञ्चार गर्ने अग्रगामी काम गरेकाले यो पुस्तक त्यतिकै हराउन पुग्यो (दिलु २०६५, पृ. १२१)

२.१.१७. *माटो र मुटु*

लेखक : टी.आर. विश्वकर्मा

प्रकाशन मिति : २०५०

प्रकाशक : स्व. टी.आर. विश्वकर्मा स्मृति गुठी

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

माटो र मुटु टी.आर. विश्वकर्माको मृत्युपश्चात प्रकाशित कविता संग्रह हो । यस कविता संग्रहमा ७२ ओटा कविताहरू संगृहित छन् । यो संग्रहमा धेरै कविताहरू खास गरी देशभक्तिका भावनाले ओतप्रोत देखिन्छन् । साथै, ती कविताहरूमा वर्गीय युद्ध, आर्थिक र राजनीतिक समानताका कुराहरू उठाइएका छन् । समाजमा प्रतिष्ठित मानिएका वर्ग र समुदायका मानिसहरूले दलितमाथि गरेको भेदभाव, उपेक्षा र अपमानसँग सम्बन्धित यथार्थलाईभन्दा वर्गीय असमानतालाई बढी जोड दिइएको छ ।

२.१.१८. *मानव (महाकाव्य)*

लेखक : मोदनाथ प्रश्रित

प्रकाशन मिति : २०२३

प्रकाशक : पसिना प्रकाशन

प्रकाशन स्थान : लुम्बिनी

प्रख्यात प्रगतिशील साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितद्वारा रचित *मानव* महाकाव्यलाई नेपाली दलित साहित्यमा एक कोशेदुंगा मान्न सकिन्छ । प्रस्तुत महाकाव्यमा कथित उपल्लो जातको साहुले दलित युवतीमाथि गरेको यौन शोषणलाई दर्शाइएको छ । परदेशबाट फर्किएर आएको युवक कालेले आफ्नी बहिनीलाई बाहुन जातको साहुले गर्भ बोकाएको घटनापश्चात उसले साहुका विरुद्ध गरेको विद्रोहलाई सजीव रूपमा यस महाकाव्यमा लेखकले उतारेका छन् ।

२.१.१९. *मान्छेको खोजी*

लेखक : रूपलाल विश्वकर्मा

प्रकाशन मिति : २०४८

प्रकाशक : बालानन्द पाठक

प्रकाशन स्थान : चितवन

२.१.२०. *मान्छे र माटो*

लेखक : वि.के. सेवक (मानबहादुर वि.के.)

प्रकाशन मिति : २०६३

प्रकाशक : जनउत्थान प्रतिष्ठान

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

दलित साहित्यमा प्रसस्तै कलम चलाएका वि.के. सेवक अर्थात् मानबहादुर वि.के.ले *मान्छे र माटो* कविता संग्रहमार्फत आफ्ना जीवनका अनुभूति र भोगाइका अतिरिक्त समाजको विभेदकारी स्वरूप तथा नेपाली दलित समुदायको जर्जर अवस्थालाई यस संग्रहमा समेटिएका विभिन्न कविताहरूमार्फत उदांगो पारिएका छन् ।

२.१.२१. मुक्तिका स्वरहरू

लेखक : रूपबहादुर परियार

प्रकाशन मिति : २०६२

प्रकाशक : लेखक स्वयं

प्रकाशन स्थान : महेन्द्रनगर

यस संग्रहमा ५० ओटा कविताहरू छन् । सबै कविताहरूमा उत्पिडनबाट मुक्तिको आशा र आह्वान गरिएको छ । मानव जातिको कलंकको रूपमा रहेको छुवाछूत र जातिप्रथाको विरुद्ध तीव्र आक्रोस यस संग्रहका कविताहरूमा देख्न सकिन्छ । कवि परियारले कविताहरूमार्फत आफ्नै तीतामीठा भोगाइहरूलाई उजागर गरेका छन् ।

२.१.२२. मौन हिमाल

लेखक : रामबहादुर वि.के. (आर.वि. निश्चल)

प्रकाशन मिति : २०६२

प्रकाशक : लेखक स्वयं

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

मौन हिमाल कविता संग्रहको शीर्ष कवितामा विम्बका रूपमा हिमाललाई प्रयोग गरेर कविले कथित उपल्ला जातिको थिचोमिचो सहेर पनि मौन रहने दलित समुदायको महानता देखाउन खोजेको आभाष पाइन्छ । संग्रहका अन्य विभिन्न कविताहरूमा भने उनले छुवाछूतको विरुद्धमा आक्रोश र तीव्र विरोध पनि प्रकट गरेका छन् । 'मुटुको कागजमा', 'उनी र म', 'शुद्ध आत्माहरू' आदि शीर्षकका कविताहरूमा शुद्र जातिको सीपको प्रशंसा गरिएको छ । 'सतीश्राप' कवितामा विभेदको विरोध गरिएको छ । 'चाहन्छु' शीर्षकको कवितामा छुवाछूत रहित स्वच्छ समाजको चाहना व्यक्त गरेका छन् ।

२.१.२३. युगिन सञ्चेतनाका स्वरहरू

लेखक : टी.आर. विश्वकर्मा

प्रकाशन मिति : २०६४

प्रकाशक : नखुलेको

प्रकाशन स्थान : नखुलेको

युगिन सञ्चेतनाका स्वरहरू टी.आर. विश्वकर्माको निधनपश्चात् प्रकाशित कविता संग्रह हो । यसमा उनले उनको मृत्युअघिका समयमा त्यति बेलाको परिवेशलाई लिएर लेखेका कविताहरू संगृहित छन् । 'मान्छे बनेर बाँच्नु परेको छ' संसारभरका काल कालै हुन्छन्' जस्ता विभेदलाई प्रतिविम्बित गर्ने कविता यसमा छापिएको छ । उनका कविताहरूमा सर्वहारा वर्ग तथा कम्युनिष्ट सिद्धान्तको सधैं चर्चा भएको पाइन्छ ।

२.१.२४. रातो बिहानी

लेखक : रूपबहादुर परियार

प्रकाशन मिति : २०५५

प्रकाशक : नखुलेको

प्रकाशन स्थान : नखुलेको

२.१.२५. विवशतामा कोरिएका शब्दहरू

लेखक : दुर्गा घिमिरे 'घायल' विश्वकर्मा

प्रकाशन मिति : २०६१

प्रकाशक : दीपक आत्रेय र ठाकुर घिमिरे

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

यस संग्रहको शीर्ष कवितामै कवि दुर्गा घिमिरे विश्वकर्माले दलित समुदायप्रति सहानुभूति प्रकट गरेकी छिन् । 'मलाई अछूत भन्छौ होला', 'जाग्नै पर्छ', 'योगदान दलितको' आदि दलितकेन्द्रित गरी विभिन्न ३१ ओटा कविता यस संग्रहमा संगृहित छन् ।

२.१.२६. विसे नगर्चीको बयान

लेखक : श्रवण मुकारुड

प्रकाशन मिति : २०६७

प्रकाशक : सांग्रिला बुक्स

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

कवि श्रवण मुकारुडले एक जना ऐतिहासिक दलित पात्रलाई केन्द्रीय भूमिकामा राखेर लेखको कविता 'विसे नगर्चीको बयान' नै प्रस्तुत कविता संग्रहको प्रमुख कविता हो । कवि मुकारुडले राजा पृथ्वी नारायण शाहलाई सहयोग गर्ने र सल्लाह दिने भनी इतिहासमा उल्लेखित एकजना दलित पात्र विसे नगर्चीका मुखबाट नेपालको राजतन्त्रविरुद्ध यस कवितामा विद्रोह प्रकट गरेका छन् । कविताको मुल आशय करिव अढाइ सय वर्षको शाह शासनकालमा दलितहरू शासकको चाकरीमा सोझो भएर जति विताए अब चाहिँ उनीहरू आफूमाथि भएको अन्याय र अत्याचारको विरुद्धमा विद्रोह गर्दै उठिरहेका छन् भन्ने छ ।

२.१.२७. शान्तिस्तुप

लेखक : बद्री पालिखे

प्रकाशन मिति : २०६३

प्रकाशक : रत्नमाया दलित साहित्य संरक्षण समिति

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

शान्ति स्तूप कविता संग्रहको शीर्ष कविता आफैँमा दलित विषयमा केन्द्रित नभएता पनि यसमा संगृहित कतिपय कविताले दलित विभेद विरुद्धको चेतना अभिवृद्धिका लागि सघाएको छ । जस्तो, उठ दलित हो उठ !' शीर्षकको कवितामा कविले सामाजिक परिवर्तनका लागि, राष्ट्रको समुन्नतिका लागि दक्षिण अफ्रिकाका नेल्सन मण्डेला र भारतका डा. अम्बेडकर जसरी नेतृत्व लिन दलितहरूलाई आह्वान गरेका छन् ।

२.१.२८. सपना र आँखाहरू

लेखक : पञ्चकुमारी परियार

प्रकाशन मिति : २०६२

प्रकाशक : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि.

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

दलित र महिला भएका कारण खेप्नुपर्ने दोहोरो उत्पिडनको समस्यालाई आफ्नै भोगाइका आधारमा कवि परियारले *सपना र आँखाहरू* मार्फत उठाएकी छिन् । उनका यस कृतिमा संगृहित प्राय धेरै कविताहरू दलित र महिलाका विषयमा केन्द्रित छन् । शीर्ष कविता 'सपना र आँखाहरू' मा उत्पिडनबाट मुक्तिको भुठो सपनामा रमाएको प्रसंग उठाइएको छ । 'दासताको जीवन जिउनुभन्दा स्वाभिमानी मृत्यु वेश' भन्ने शीर्षकको कवितामा दलित महिला भएका कारण खेपेको पीडाभित्रको आक्रोश पोखिएको छ ।

२.१.२९. सिर्जनाका छालहरू

लेखक : रविमान लमजेल

प्रकाशन वर्ष : २०६०

प्रकाशक : थाहा नभएको

प्रकाशन स्थान : थाहा नभएको

२.१.३०. सुवासको सिन्दुर (लघु खण्डकाव्य)

लेखक : जवाहर रोका

प्रकाशन मिति : २०४६

प्रकाशक : हिरालाल सुन्वेउरी

प्रकाशन स्थान : विराटनगर

समसामयिक नेपालको छुवाछूतको वास्तविकतालाई यसले उजागर गरेको छ । यो खण्डकाव्य अन्तर्जातीय विवाहको सशक्त प्रस्तुती हो । यस काव्यमा प्रमुख पात्रहरू ब्राम्हणको छोरो सुवास र सार्की परिवारकी छोरी सुसमाको बीचमा भएको बाल्यकालदेखिको सम्बन्ध युवावस्थामा प्रममा परिणत भई अन्तर्जातीय विवाहसम्म पुगेको प्रसंग उठाइएको छ ।

२.२. उपन्यास

उपन्यास नेपाली साहित्यको सबभन्दा बढी पढिने विधा हो । कुनै एउटै कथाको शृंखलाबद्ध प्रस्तुति नै सामान्य अर्थमा उपन्यास हो । दलित साहित्य फाँटमा मुक्तिनाथ अधिकारीको उपन्यास *को अछूत ?* २०११ सालमा प्रकाशित भएपछि उपन्यास विधामा दलित साहित्यले प्रवेश पाएको हो । त्यसपछि लामो समय दलित विषयकेन्द्रित उपन्यास लेखिएको पाइँदैन । *को अछूत ?* पछि बल्ल २०४८ सालमा आएर भक्तबहादुर नेपालीको उपन्यास *उज्यालो गाउँ* प्रकाशित भएको पाइन्छ । त्यसपछि तेस्रो दलित उपन्यासको रूपमा विश्वभक्त नेपाली (आहुती) को *नयाँ घर* २०५० सालमा प्रकाशन भएको थियो । पछि २०६८ सालसम्म आइपुग्दा दलित केन्द्रित उपन्यासको संख्या १६ पुग्यो ।

२.२.१. अभिसप्त स्वरहरू

लेखक : सरोज दिलु (विश्वकर्मा)

प्रकाशन मिति : २०६२

प्रकाशक : दलित सशक्तीकरण तथा समावेशीकरण परियोजना

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

अभिसप्त स्वरहरू मिथिला क्षेत्र तथा त्यसको वरिपरिको चालचलन तथा रहनसहनका बीचमा दलित उत्पिडनलाई लिएर लेखिएको उपन्यास हो । स्कूल, धारा जस्ता सार्वजनिक क्षेत्रमा दलितमाथि हुने विभेदको कथा यस उपन्यासमा छ । दलित छात्रा पढाइमा अब्बल हुँदाहुँदै पनि स्कूलमा त्यहीँका शिक्षकका छोराछोरीलाई प्रथम तथा द्वितीय बनाउने प्रचलनलाई यहाँ उठाइएको छ । दिव्यानी र स्वस्तिका नामक दुई जना दलित महिला पात्रलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर यो उपन्यास लेखिएको छ । दलितभित्रै पनि तल्लो र माथिल्लो जात भनेर विभेद हुने प्रसंगलाई पनि यसमा देखाइएको छ ।

२.२.२. इतिहासको एक पैका

लेखक : रणेन्द्र बराली

प्रकाशन मिति : २०६६

प्रकाशक : नेपाल दलित साहित्य तथा संस्कृति प्रतिष्ठान

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

इतिहासको एक पैका प्रसिद्ध दलित नेता रूपलाल विश्वकर्मालाई केन्द्रबिन्दु बनाएर लेखिएको उपन्यास हो । ऐतिहासिक सन्दर्भलाई जोडेर लेखिएको यस उपन्यासमा विश्वकर्माले दलित मुक्ति आन्दोलनमा खेलेको भूमिका तथा उनको योगदानलाई औपन्यासिक ढंगमा उतारिएको छ ।

२.२.३. उज्यालो गाउँ

लेखक : भक्तबहादुर नेपाली

प्रकाशन मिति : २०४८

प्रकाशक : नखुलेको

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

भक्तबहादुर नेपालीको उज्यालो गाउँमा जातिपाती र छुवाछूत नभएको समाज निर्माण गर्ने आकांक्षा छ । त्यसका लागि गरिएको काल्पनिक प्रयत्नको चित्रण समेत यस उपन्यासमा छ ।

२.२.४. को अछूत ?

लेखक : मुक्तिनाथ तिमिल्सेना

प्रकाशन मिति : २०११ (दोस्रो संस्करण, २०६७)

प्रकाशक : साभा प्रकाशन (दोस्रो संस्करण)

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

को अछूत ? दलित मुक्तिका विषयमा लेखिएको पहिलो उपन्यास हो । यसको मुख्य पात्र र विषयवस्तुको केन्द्रबिन्दु पनि दलित नै छ । उपन्यासमा लेखकले ब्राह्मण र दलितको कामलाई तुलना गर्दै ब्राह्मणले भन्दा देश र मानवका लागि धेरै महत्वपूर्ण काम गर्ने दलितलाई समाजले अछूत व्यवहार गरेको र पुराण वाचनका नाममा बसी बसी खानेलाई भने सम्मान दिएर उल्टै भेटी चढाउने गरेको प्रति दलित पात्रमार्फत तीखो प्रहार गरेका छन् । समाजले अछूत भनेका दलित समुदायले गर्ने कामको मूल्य नभएकोप्रति लेखकले उपन्यासमा निकै ठुलो गुनासो गरेका छन् । मूलतः ग्रामीण तहका उच्च जातीय परिवारका पुरुष वा महिला सदस्यले दलित महिला वा पुरुषसँग गुपचुप यौन सम्बन्ध राख्ने प्रवृत्तिको उपन्यासमा प्रसस्तै चर्चा गरिएको छ । साथै, उपन्यासले समाजमा छुत र अछूतको सीमारेखा कसरी र किन बन्छ भन्ने कुराको व्याख्या गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । उपन्यासमा उनले दलित समस्या अन्य जातीय समस्या जस्तै वर्गीय समस्या हो र सबै दलितहरू संगठित रूपले वर्गीय मुक्ति आन्दोलनमा लागेको खण्डमा मात्र दलित समस्या समाधान हुन सक्छ भन्ने विचारलाई अधि सारेका छन् ।

२.२.५. जुनकीरीको संगीत

लेखक : खगेन्द्र संग्रौला

प्रकाशन मिति : २०५६

प्रकाशक : भुँडीपुराण प्रकाशन

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

प्रगतिशील फाँटका चर्चित साहित्यकार खगेन्द्र संग्रौलाद्वारा लिखित *जुनकीरीको संगीत*मा नेपालको पश्चिम पहाड (पर्वत जिल्लाका बत्तिस गाउँ) का दलित वस्तीको चित्र उतारिएको छ । त्यस ठाउँका दमाइँ, कामी र सार्की समाजका दुःख, आकांक्षा र मुक्तिको तीव्र चाहनालाई निकै रोचक ढंगले स्थानीय भाषा र शैलीमा यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासकारले दलित मुक्तिका लागि भनेर काम गर्न खुलेका गैरसरकारी अर्थात् विकासे संस्थाका कृयाकलापलाई कतिपय सन्दर्भमा उच्च प्रसंसा र कतिपय सन्दर्भमा तीखो व्यंग्य कसेका छन् भने दलितलाई हेर्ने राजनीतिक दलका दृष्टिकोणप्रति पनि तीखो प्रहार गरेका छन् ।

२.२.६. जुठेको नयाँघर

लेखक : के. पी. ढकाल

प्रकाशन मिति : २०५८

प्रकाशक : नखुलेको

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

के.पी. ढकालको *जुठेको नयाँ घर* उपन्यासले पूर्वी नेपालका भोजपुर र संखुवासभा क्षेत्रका दलित समुदाय, विशेषतः सार्कीहरूको २०४६ पूर्वको जनजीवनलाई चित्रण गरेको छ । यसमा ब्राह्मण एवम् दलितका बीचमा भएको सङ्घर्षमा दलित समुदायको विजयलाई प्रस्तुत गरेको छ । साथै, दलितले आफ्नो मुक्तिका लागि गरेको त्याग, समर्पण र संघर्षलाई पनि उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२.७. नयाँ घर

लेखक : आहुति

प्रकाशन मिति : २०५०

प्रकाशक : न्यायिक मञ्च प्रकाशन

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

नयाँ घर नेपालको पश्चिम पहाडका स्थानीय सामन्त तथा राज्यसंयन्त्रद्वारा थिचोमिचोमा पारिएका गरीब र पिछडिएका जनताको संघर्षको कथा हो । उपन्यास पूर्णरूपले दलित विषयवस्तुमा केन्द्रित नभए पनि दलित पात्रहरूलाई अघि सारेर उपन्यासकारले दलित समुदायमाथिको उत्पिडनलाई उपन्यासभरि प्रसस्तमात्रामा उठाएका छन् । साथै, मुक्तिका लागि उनीहरूले गरेका संघर्षलाई पनि उनले महफ्वका साथ ठाउँ दिएका छन् ।

२.२.८. नयाँ बस्ती

लेखक : विजयराज आचार्य

प्रकाशन मिति : २०६१

प्रकाशक : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि.

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

नयाँ बस्ती बाल उपन्यास हो । यसमा उपन्यासकार आचार्यले ब्राह्मण केटी र सार्की केटा (नुमे) का बीचको अन्तरजातीय प्रेमविवाहको चित्रण गर्नुका साथै दलितहरूको हितका निम्ति खोलिएका भनिएका एनजीओहरूमा हुने गरेको दलितकै शोषणलाई उद्घाटित गर्ने काम गरेका छन् । गरिबीका कारण साहुको ऋण तिर्न बालक नुमे सार्की साहुको घरमा हलि बसेको तथा साहुको ऋण तिरेर उसलाई मुक्त गर्न उसको बाबु मुग्लान भासिएको कथा यस उपन्यासमा छ ।

२.२. ९. मालचरी

लेखक : पुस्कर वि.क.

प्रकाशन मिति : २०६७

प्रकाशक : गर्ज पब्लिकेसन हाउस

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

पुस्कर वि.क.को *मालचरी* उपन्यास माओवादीको जनयुद्धको सेरोफेरोमा घुमेको छ । यस उपन्यासमा शोसित पीडित जनतासहित दलित समुदायको कष्टमय जीवनपद्धति पनि समेटिएको छ । यसले दलित सौन्दर्य चेतनालाई वर्गीय सौन्दर्य चेतनासँग समायोजन गर्ने काम गरेको छ । लेखक आफैं म्याग्दीको गरिब दलित परिवारमा जन्मिएर क्रान्तिमा लागेकाले यस उपन्यासमा ग्रामीण किसान, महिला, दलित, जनजाति र युवा विद्यार्थी पात्रहरूलाई उभ्याएर कथा रचिएको छ ।

२.२.१०. यहाँ यस्तै छ

लेखक : यस.बी. रसाली 'इच्छुक'

प्रकाशन मिति : २०५५

प्रकाशक : रसाली एण्ड रसाली

प्रकाशन स्थान : सुर्खेत

२.२.११. लिखे

लेखक : शरद पौडेल

प्रकाशन मिति : २०५९

प्रकाशक : आत्मनिर्भर विकास मञ्च

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

शरद पौडेलको *लिखे* उपन्यासले पश्चिम पहाडको दलित परिवार र दलित वस्तीको समस्यालाई उजागर गरेको छ । उपन्यासले स्वदेशमा दलित समुदायले भोग्नुपरेको यातना, अभाव, गरिबी र तिरस्कारको कथा-व्यथा मात्र होइन, रोजगारीका निम्ति भारत जान बाध्य दलितहरूको भारतको दयनीय अवस्थाको पनि चित्रण गरेको छ । उपन्यासको प्रमुख पात्र लिखे आफैँले दलित युवकको सशक्त प्रतिनिधित्व उपन्यासमा गरेको छ ।

२.२.१२. सान्नानी

लेखक : किरण रिमाल

प्रकाशन मिति : २०६६

प्रकाशक : पाँच पोखरी प्रकाशन गृह

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

किरण रिमालद्वारा *सान्नानी* उपन्यासले छुवाछूतको भेदलाई आफ्नो उपन्यासको गम्भीर विषयवस्तु बनाएको छ । दलित नारी पात्रलाई प्रमुख भूमिकामा राखेको यस उपन्यासमा दलित नारीसँग गैर दलित पुरुषले गरेको प्रेम र उसले ती दलित नारीलाई दिएको धोकाधडि तथा ती नारीले पाएको हण्डर र ठक्करलाई लेखकले निकै आवेगपूर्ण ढंगले प्रस्तुत गरेका छन् ।

२.२.१३. सामाजिक क्रान्ति

लेखक : नरबहादुर “नरु थापा”

प्रकाशन मिति : २०६८

प्रकाशक : निरन्तर प्रकाशन

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

सामाजिक क्रान्तिले नेपालको पछौटेपनको कारणहरूलाई केलाउँदै त्यसबाट मुक्त हुनका लागि समाजमा रहेका अन्धविश्वास, कुसंस्कार र कुरितिहरूलाई निर्मूल पार्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिएको छ । पछौटेपनका कयौँ कारणहरूमध्ये समाजमा रहेको जातपात, छुवाछूतको कुरालाई यस उपन्यासमा जोडदाररूपमा उठाइएको छ । र, सुरुमा अन्धविश्वास र जातिप्रथाले गाँजेर पिछडिएको एउटा गाउँ अन्तमा जातपातरहित समृद्ध गाउँ हुन पुगेको सफलताको कथा उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२.१४. सीमाना वारिपारि

लेखक : शरद पौडेल

प्रकाशन मिति : २०६१

प्रकाशक : नखुलेको

प्रकाशन स्थान : नखुलेको

दलितहरूको घना वस्ती रहेको वाग्लुङ पर्वतकै परिवेशलाई लिएर लेखिएको उपन्यास हो *सीमाना वारिपारि* । त्यहाँका दलितको आर्थिक-सामाजिक विषयलाई यस उपन्यासले मुख्य रूपमा उठाएको छ । दुर्गाबहादुर दर्जी (दुर्गे) उपन्यासको नायक बनाइएकोमा उसले देश तथा विदेशमा भोगेको व्यथालाई उपन्यासले प्रमुख रूपमा उठाएको छ ।

२.२.१५. स्खलन

लेखक : आहुति

प्रकाशन मिति : २०५९

प्रकाशक : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि.

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

आहुतिको *स्खलन* उपन्यासले कम्युनिष्टको आदर्शको खोल ओढेर पनि परम्परागत रुढिवादी संस्कार तथा मान्यताबाट नेपालको कम्युनिष्ट पार्टीका नेताहरू बाहिर निस्कन नसकेको प्रसंगलाई दरिलो भापड प्रहार गरेको छ । बाहिर कम्युनिष्ट सिद्धान्तको कुरा गरेर कहिल्यै नथाक्ने नेताहरू व्यवहारमा भने जातीय छुवाछूत, लैंगिक विभेद, सामाजिक र धार्मिक अन्धविश्वासमा नै रुमल्लिरहेको यस उपन्यासमार्फत लेखकले बताएका छन् । उपन्यासमा दलित विषयलाई केन्द्रीय कथ्य नबनाए पनि दलित पात्रहरूले दलितका आक्रोश, व्यथा र उनीहरूमाथि गैर दलितहरूले गरेको थिचोमिचोलाई उठाइएको छ ।

२.२.१६. *हस्तक्षेप*

लेखक : लोकनाथ मनेन

प्रकाशन मिति : सन् २००४ (वि.सं. २०६१)

प्रकाशक : सामदान प्रकाशन

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

लोकनाथ मनेनको उपन्यास *हस्तक्षेप*ले उच्चजात भनिने पण्डित र दलितबीच रहेको मायाँ र स्नेह दर्शाएको छ । साथै, उपन्यासको प्रमुख पात्र दलित परिवारको श्यामेलालाई बुद्धिमानी, चलाख र ज्यादै स्नेही पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरेर जातले ऊ दलित भए पनि मौका पाए ब्राह्मणको भन्दा बढी क्षमता प्रदर्शन गर्न सक्छ भनी उपन्यासकारले यस उपन्यासमा प्रस्ट्याउन खोजेका छन् । तर, दलितको सहयोग र उसको पराक्रमले गर्दा ऊप्रति मायाँ हुँदाहुँदै पनि समाजको डरले अछूतकै व्यवहार गर्ने कथित उच्च जातकाको ढोंगी चरित्रलाई पनि यसले व्यंग्य गरेको छ । साथै, ब्राह्मणको गल्तीमा पनि समाजले दलितलाई नै दोषी देखाएर सजायको भागिदार बनाएको प्रसंग पनि यसमा छ ।

२.३ कथा/लघुकथा संग्रह

दलितसम्बन्धी कथा वा लघुकथा संग्रह कविता वा उपन्यासको तुलनामा कमै प्रकाशित भएका छन् । सुरुदेखि अहिलेसम्मको अवस्थामा जम्मा ८ ओटा मात्र कथा वा लघुकथा संग्रह प्रकाशित भएका छन् । सबभन्दा पहिलो दलित केन्द्रित कथा संग्रहको रूपमा दलित साहित्यकार जवाहर रोकाको कथा संग्रह *वारेन्ट* २०२७ सालमा प्रकाशित भएको थियो । यसपछि २०५२ सालमा आएर कथाकार इस्मालीको कथा संग्रह माछोमाछो भ्यागुतो प्रकाशित भएको पाइन्छ ।

२.३.१. *खलाती बाजे (बालकथा संग्रह)*

लेखक : एस. नेपाली

प्रकाशन मिति : २०५९

प्रकाशक : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

यस बालकथा संग्रहमा आधा दर्जन बढी रचनाहरू छन् । यस संग्रहको शीर्ष कथा *खलाती बाजे* आरनमा फलामका भाँडा बनाउने कामी जातिको सीप र उसको दिन चर्याको वर्णनमा केन्द्रित छ ।

२.३.२. *दलितको दैलो*

लेखक : रणेन्द्र बराली

प्रकाशन मिति : २०६८

प्रकाशक : साभा प्रकाशन

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

यस संग्रहमा कथाकार बरालीका 'दलितको दैलो' सहित 'कठपुतली', 'जिज्ञासा', 'अनौठो मान्छे', 'करामत' लगायत १३ ओटा कथाहरू छन् । विभिन्न कथाहरूमा सामन्तबाट पीडित निमुखा तथा हेपिएका जनताको कथाव्यथा छ । लेखककै भाषामा भन्नुपर्दा "नेपाली समाजमा जरो गाडेर

बसेको सामन्तवादको विद्यमान अवयवहरूको अंशलाई कोट्ट्याई कोट्ट्याई खुर्केर फाल्ने हेतुले कथा रचिएका छन् ।”

२.३.३. दुर्गे दमाईको मृत्यु

लेखक : केशव प्रधान

प्रकाशन मिति : २०६१

प्रकाशक : कौशिकी साहित्य प्रकाशन

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

केशव प्रधानको कथा संग्रह *दुर्गे दमाईको मृत्यु* दलित वर्गलाई विद्यमान दृष्टिकोणबाट गरिएका तमाम उपेक्षा र जीवन संघर्षमा ठालु वर्गको स्वार्थपरक खेलौना बन्न विवस उनीहरूको जीवनपद्धतिमाथि संवेदनशील कथाको पात्र नै दुर्गे दमाई हो । यस संग्रहमा विभिन्न २५ ओटा कथाहरू संगृहित छन् ।

२.३.४. बदेनी र म

लेखक : मात्रिका पी. रेग्मी

प्रकाशन मिति : २०६४

प्रकाशक : टाकुरा प्रकाशन

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

यस कथा संग्रहको शीर्ष कथा ‘बदेनी र म’ नेपालको पश्चिमी भेगमा विद्यमान वादी प्रथालाई लिएर लेखिएको छ । वादी जातिलाई दलित जातिभित्र राखिएको छ । खास गरी वादी समुदायमा महिलाले जीविकोपार्जनका लागि पर पुरुषसँग यौन सम्बन्ध राख्ने गर्छन् । र, कथित उच्च जातका पुरुषहरू वादी महिलासँग लुकिछिपी त्यस्तो सम्बन्ध राख्ने गर्दछन् । कथाकारले म पात्रमार्फत यस कथामा वादी महिलासँगको सम्बन्धलाई देखाउन खोजेका छन् ।

२.३.५. भित्ताको नमस्ते

लेखक : खगेन्द्र संग्रौला

प्रकाशन मिति : २०५८

प्रकाशक : सिर्जनशील प्रकाशन

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

भित्ताको नमस्ते कथा संग्रहका तीन बालकथामध्ये मुखको 'अनौठो कथा'मा दलित बालकलाई स्कूलमा शिक्षक र अन्य उच्च जातका सहपाठीहरूले दिएको यातना र उसमाथि गरिएको विभेद र अपहेलनालाई उठाइएको छ ।

२.३.६. माछो माछो भ्यागुतो

लेखक : इस्माली

प्रकाशन वर्ष : २०५२

प्रकाशक : नखुलेको

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

यस कथासंग्रहको शीर्ष कथा 'माछो माछो भ्यागुतो' लगायत 'हिरामन सादाको अठोट', 'मडिसरको अनिकाल' आदि कथाहरू पूर्वी तराइका मुसहर जातिका पात्रहरूका आधारमा निर्माण गरिएका छन् र उनीहरूको वास्तविक यथार्थलाई त्यहाँ चित्रण गरिएको छ । दलितहरू सचेत भएको अवस्थामा मात्र जातीय विभेद र छुवाछूत समस्याबाट पार पाउन सकिन्छ भन्ने सन्देश उनका यी कथाहरूमा पाइन्छ ।

२.३.७ वारेन्ट

लेखक : जवाहर रोका

प्रकाशन मिति : २०२७

प्रकाशक : थाहा नभएको

प्रकाशन स्थान : थाहा नभएको

यस संग्रहमा साहित्यकार जवाहर रोकाका ११ ओटा कथाहरू संगृहित छन् । शीर्षकथा 'वारेन्ट' मा भ्याप्रे दमाईलाई प्रमुख पात्रका रूपमा उभ्याएर चिया पसलभित्र छिरेवापत उसमाथि कुटपिट गरिएको कथा छ । यसै संग्रहको अर्को कथा 'धोको' हो । यसमा पनि उजुरे दर्जी नामक दलित पात्रले आफ्नो छोरोलाई सरकारी अड्डाको हाकिम बनाउने धोको पालेको देखाइएको छ तर उसको धोको पुरा हुन पाउँदैन । दलित विषयमै केन्द्रित अर्को कथा 'चुनाउ' मा दलितको राजनीतिक अवस्था देखाइएको छ । यी कथाका अतिरिक्त यस संग्रहमा 'मेरो डल्ले', 'नोकरीको स्रोत', 'ऊ पोइल गई', 'पूजा', 'चर्को घाम', 'उसको विपना' र 'बाँच्ने अभियान' आदि कथाहरू छन् । ती कथाहरूमा बाल श्रम शोषण, विधवा विवाह, मजदुरको व्यथा आदि विषयवस्तुलाई उठाइएको छ ।

२.३.८ समाजलाई नपचेको विवाह

संकलक : गणेश लम्साल

प्रकाशन मिति : २०६०

प्रकाशक : लेखक स्वयं

प्रकाशन स्थान : दमक

समाजमा हुने अन्तर्जातीय विवाहसम्बन्धी सत्य कथाहरूको संग्रह हो प्रस्तुत पुस्तक । यसमा अन्तर्जातीय विवाह गरेर सफलता प्राप्त गरेका र असफल भएका व्यक्तिहरूको उनीहरूले नै लेखेका कथाहरू संकलित छन् जसमा आफूले विवाह गर्ने क्रममा कति दुःख र पीडा सहनुपऱ्यो वा कसले कति राम्रा वा नराम्रा व्यवहार गरे भनेर अनुभव पोखेका छन् ।

२.४ जीवनी

दलित समुदायमा विभिन्न क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने थुप्रै व्यक्तिका जीवनी लेखिएका छन्, जसले ती व्यक्तिका जीवनका विभिन्न आरोह अवरोहका साथै तिनले नेपाली समाजमा पुऱ्याएको योगदानबारे जानकारी दिन्छन् । सामान्यतया जीवनी त्यस्ता व्यक्तिको लेखिन्छ, जसले समाजमा केही योगदान पुऱ्याएका हुन्छन् र त्यसबाट अरूले पनि केही प्रेरणा लिन सक्छन् । यसै गरी दलित साहित्यको इतिहासमा पनि यस क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउने केही साहित्यकारका जीवनी लेखिएका छन् । यस खण्डमा नेपाली दलित योद्धाको मात्र नभएर नेपाली भाषामा उल्था गरिएको अम्बेडकरबारे लेखिएको पुस्तकलाई पनि राखिएको छ । त्यस्तै भलकमान गन्धर्व, टी.आर. विश्वकर्मा, जवाहर रोका, पदमसिंह विश्वकर्मा, रामशरण दर्नाल, मोहनलाल कपाली आदिका पनि जीवनी लेखिएको पाइन्छ ।

२.४.१. अम्बेडकर भर्सेज हिन्दुवाद

लेखक : जवाहर रोका

प्रकाशन मिति : २०५७

प्रकाशक : साथी प्रकाशन

प्रकाशन स्थान : विराटनगर

यस पुस्तकमा भारतका दलित नेता डा. भिम राव रामजी अम्बेडकर, उनको विचार र त्यसको विकासप्रक्रियाका बारेमा जानकारी समेटिएको छ । हिन्दू दर्शनमा आधारित छूवाछूत प्रथालाई यस प्रथाको विरुद्धमा भारतमा अगुवाइ गरेका अम्बेडकरको योगदानसँग जोडेर यो पुस्तक लेखिएको छ ।

२.४.२. जनताका लोकगायक भलकमान गन्धर्व

लेखक : एन्जेला दर्नाल र अदना दर्नाल

प्रकाशन मिति : २०६३

प्रकाशक : दलित साहित्य तथा संस्कृति प्रतिष्ठान

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

चर्चित गायक तथा संगीतकार भलकमान गन्दर्भको जीवनीमा आधारित यस पुस्तकमा उनको पारिवारिक पृष्ठभूमिका साथै संस्कृतिविदहरूको नजरमा भलकमानको व्यक्तित्वलाई उजागर गरिएको छ । यसका अतिरिक्त पुस्तकमा उनीबारे पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख तथा उनका चर्चित गीत र तिनको समीक्षालाई पनि स्थान दिइएको छ ।

२.४.३. टी.आर. विश्वकर्माका साहित्यिक टिप्पणीहरू

सम्पादक : मिठाइदेवी विश्वकर्मा

प्रकाशन मिति : २०६९

प्रकाशक : लेखक स्वयं

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

यसमा साहित्यकार विश्वकर्माका साहित्यिक लेखहरू समाविष्ट छन् । विश्वकर्माले साहित्यिक सम्मेलन, गोष्ठी, साहित्यिक विचारदेखि दलितहरूको जागरण तथा कृयाकलापको चर्चा आदि ती लेखमा पाइन्छ ।

२.४.४. दलित आन्दोलनको पृष्ठभूमिमा प्रणेता टी.आर. विश्वकर्मा

लेखक : सरोज दिलु (विश्वकर्मा)

प्रकाशन मिति : २०६५

प्रकाशक : समानताका लागि सांस्कृतिक अभियान

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

दलित श्रष्टा तथा आन्दोलनका अगुवा टि.आर. विश्वकर्माबारे गहन र विस्तृत हिसावले लेखिएको कृति हो यो । निष्कर्षसहित मुख्य ७ ओटा खण्डमा विभाजित यस पुस्तकले टि.आर. विश्वकर्माको

जन्म तथा पारिवारिक पृष्ठभूमिदेखि शिक्षा, संलग्नता, पत्रकारिता तथा साहित्यमा उनले दिएका योगदान, दलित आन्दोलनमा खेलेको भूमिका र उनको अवसानसम्मको अवस्थालाई समेटेको छ ।

२.४.५. दलित स्रस्टा र प्रतिभा

लेखक : त्रिभुवनचन्द्र वाग्ले

प्रकाशन मिति : २०६७

प्रकाशक : विकास मञ्च नेपाल

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

यस पुस्तकमा विभिन्न पेशा र फाँटमा सक्रिय भएर सफल भएका दलित प्रतिभाहरूको जीवनका विभिन्न पाटोबारे प्रकाश पारिएको छ । पुस्तकमा पृथ्वीनारायण शाहलाई सल्लाह र सुभाषण दिने विसे नगर्चीदेखि सारङ्गी संगीतका एक दर्जनजति एल्वम निकाल्ने कलाकार हिरालाल गन्धर्वसम्मको योगदाबारे चर्चा छ । चर्चा गरिएका धेरै प्रतिभाहरू साहित्य र संगीत फाँटका छन् ।

२.४.६. दलित साहित्यकार जवाहर रोका

लेखक : उर्मिलादेवी विश्वकर्मा

प्रकाशन मिति : २०५७

प्रकाशक : दलित साहित्य तथा संस्कृति प्रतिष्ठान

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

यो पुस्तक त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय नेपाली केन्द्रीय विभागका लागि गरिएको शोध पत्रमा आधारित छ । यसमा लेखकले दलित साहित्यकार जवाहर रोकाको जीवनी, व्यक्तित्व, साहित्यिक यात्रा तथा उनका कृति विश्लेषण आदि पक्षलाई समेटेकि छिन् ।

२.४.७. दलित साहित्यका अस्ता स्वर्गीय जवाहर रोका (१९९०-२०५२) : एक चिनारी

लेखक : रविमान लम्जेल

प्रकाशन मिति : २०५३

प्रकाशक : रत्नमाया दलित साहित्य संरक्षण समिति

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

यस पुस्तकमा दलित साहित्यकार जवाहर रोकाको संघर्षपूर्ण तर सफल जीवनको वर्णन छ । उनको जीवन्दगीको छोटो विश्लेषणपछि लेखकले साहित्यकार रोकाका फुटकर साहित्यिक रचनाहरू संकलन गरी यसमा राखेका छन् ।

२.४.८. नेपालमा अछूत जातीय संघर्ष : केही योद्धाहरूको परिचय

संकलक : रणेन्द्र बराली

प्रकाशन मिति : २०५०

प्रकाशक : माछापुच्छ्रे छापाखाना

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

यस पुस्तकमा लेखक रणेन्द्र बरालीले दुई दर्जनभन्दा बढी विभिन्न दलित योद्धाहरूको संक्षिप्त जीवनी तथा अछूत जातीय संघर्षका क्रममा तिनले पुर्याएको योगदानको चर्चा गरेका छन् । यसमा विभिन्न फाँटका दलित समुदायका व्यक्तित्वहरूलाई समेटिएको छ ।

२.४.९. पदमसिंह विश्वकर्माको अविच्छिन्न जीवन गाथा

लेखक : सरोज दिलु

प्रकाशन मिति : २०६३

प्रकाशक : जनउत्थान प्रतिष्ठान

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

यस जीवनी पुस्तकमा लेखकले दलित श्रष्टा तथा अभियन्ता पदमसिंह विश्वकर्माको जीवनका विभिन्न मोडहरूलाई केलाएका छन् । साथै, विश्वकर्माको व्यक्तित्व, उनको साहित्यिक तथा सामाजिक र राजनीतिक गतिविधिलाईलाई पनि विस्तृत रूपले समेटेका छन् ।

२.४.१०. मोहनलाल कपाली एक संघर्षशील छवि

लेखक : ओमप्रकाश भि.के. गहतराज

प्रकाशक : दलित गैरसरकारी संस्था महासंघ/दलित सशक्तीकरण तथा समावेशीकरण परियोजना

प्रकाशन मिति : २०६१

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

लेखक गहतराजले यस पुस्तकमा दलित आन्दोलनमा समर्पित कपालीको उमेर र जीवनका घटनाक्रमहरूको चित्र उतार्ने कोशिस गरेका छन् । कपालीको जन्मदेखि शिक्षा, खेलकूद, नाटक लेखन, राजनीति, दलित संगठन विस्तारमा उनले लिएको अग्रसरता आदि पक्षबारे प्रकाश पारेका छन् ।

२.४.११. रामशरण दर्नाल जीवनी अंक (ज्ञानगुनका कुरा)

लेखक : नखुलेको

प्रकाशन मिति : २०६५

प्रकाशक : ज्ञानगुन प्रकाशन

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

यस पुस्तकमा वरिष्ठ संगीतकार तथा वाद्यवाधक रामशरण दर्नालका जीवनीका विभिन्न मोड र घुम्तीहरूलाई केलाइएको छ । यसमा दर्नालबारे विभिन्न व्यक्तित्वहरूले लेखेका निबन्ध, संस्मरण तथा उनका जीवनका विविध पक्षलाई समावेश गरिएको छ । नेपालको वाद्य वादनको क्षेत्रमा दर्नालले गरेका योगदान तथा उनका यससम्बन्धी अनुसन्धान र प्रकाशनका बारे पुस्तकमा चर्चा छ ।

२.४.१२. सर्वजित विश्वकर्माको जीवनी

लेखक : रणेन्द्र बराली

प्रकाशन मिति : २०६३

प्रकाशक : जनउत्थान प्रतिष्ठान

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

राणा शासनको उत्तरार्धमा बाग्लुङमा छुवाछूत प्रथा विरोधी आन्दोलनको नेतृत्व गरेका सर्वजित विश्वकर्माको जीवनका विभिन्न पाटाहरूलाई यस पुस्तकले बाहिर ल्याएको छ ।

२.५ नाटक/गीति नाटक

यस उपशीर्षकअन्तर्गत दलित विषयमा केन्द्रित नाटक तथा गीति नाटकलाई समावेश गरिएको छ । दलित विषयमा केन्द्रित गरिएको भिमनिधि तिवारीको नाटक विसे नगर्ची २०४६ सालमा प्रकाशन गरिएको थियो । खास गरी यो नाटक भिमनिधि तिवारीले यसअघि लेखेर प्रकाशन गरेका पाँच एकांकीबाट भिकेर २०४६ सालमा छुट्टै पुस्तकको रूपमा प्रकाशन गरिएको थियो । तिवारीबाहेक रणेन्द्र बराली, सरोज दिलु विश्वकर्मा, शरद पौडेल आदिका गरी ९ ओटा नाटक वा गीति नाटक प्रकाशन भएको पाइन्छ ।

२.५.१. आफ्नै व्यथा

लेखक : रणेन्द्र बराली

प्रकाशन मिति : २०५६

प्रकाशक : नेपाल दलित साहित्य तथा संस्कृति प्रतिष्ठान

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

छुवाछूत विरुद्ध दलित समुदायमा विकसित भइरहेको चेतना र जागरणलाई लिपिवद्ध गरी दलित समुदायलाई संघर्षका लागि लिपिवद्ध गर्ने नाटक हो *आफ्नै व्यथा* । अन्त्यमा नायक रणसिंह र नायिका पार्वतीबीच अन्तर्जातीय विवाह भएको नाटकमा देखाइएको छ ।

२.५.२. उसको चित्कार

लेखक : राम वसु

प्रकाशन मिति : २०६०

प्रकाशक : विष्णु काली राज

प्रकाशन स्थान : नखुलेको

उसको चित्कार नाटकमा एक्काइसौं शताब्दीमा पनि तल्लो जातकी भएकै कारण सुन्तली विश्वकर्मालाई समाजले आफ्नो पेशा व्यवसाय गरेर खान नदिएको प्रसंग उठाइएको छ । चिया पसल र अरू इज्जतदार पेशा गर्न नदिने समाजले भट्टी पसल राख्दा पनि पुलिसलाई उजुरी गरेर त्यसमा अवरोध ल्याइ रोजीरोटीको व्यवस्थाबाट बञ्चित गरेको यस नाटकमा देखाइएको छ । सुन्तलीमात्रै होइन मन्दिर प्रवेश गरेको आरोपमा जेल परेका दलितदेखि चोरीको भुठो आरोपमा जेल सजायँ काटिरहेका एक गरीब वृद्धको वेदना पनि नाटकमार्फत मुखरित गरिएको छ । साथै प्रशासनले दलितमाथि गरेको निर्मम दमन, दलित आन्दोलनमाथि कथित उच्च जातका मानिसहरूले गरेको अवरोध, दलितहरूबीचमै छुवाछूत, बेमेल र जाँडरक्सी अधिक सेवनका कारण पछाडि परेको आदि सन्दर्भहरू पनि नाटकमा उठाइएका छन् ।

२.५.३. गुमा

लेखक : शरद पौडेल

प्रकाशन मिति : २०६०

प्रकाशक : आत्मनिर्भर विकास मञ्च

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

शरद पौडेलको गीति नाटक गुमा मार्फत उनले पश्चिमाञ्चल पहाडका दलितहरूका बीचको आपसी छुवाछूत र भेदभावलाई गीतिनाटकको मूल विषय बनाएका छन् । गैर दलितले दलितलाई गर्ने विभेद त छँदैछ, पीडित दलितहरू आफैं पनि उच्च र निच जात भनेर छुवाछूत गरेको दृश्य

यस गीति नाटकमा छ । कामी युवक (सन्ते) ले दमाई युवती (गुमा) लाई प्रेम गरी गर्भ बोकाएपछि परिवार तथा समाजले बिहे गर्न नदिएर विदेश भगाएको र युवतीको बेहाल बनाएको कथा यसमा छ । अनेक संघर्षकाबीच अवैध गर्भबाट जन्मेको बच्चालाई जन्मदिएर पालनपोषण गरेको सफल कथा यसमा देखाइएको छ ।

२.५.४. नभुकेको स्वाभिमान

लेखक : डम्बर पहाडी परियार

प्रकाशन मिति : थाहा नभएको

प्रकाशक : थाहा नभएका

प्रकाशन स्थान : थाहा नभएका

२.५.५. निलो आकाश कालो बादल

लेखक : सरोज दिलु (विश्वकर्मा)

प्रकाशन मिति : २०५७

प्रकाशक : दलित गैरसरकारी संस्था महासंघ

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

२.५.६. बिसे नगर्ची

लेखक : भिमनिधि तिवारी

प्रकाशन मिति : २०४६

प्रकाशक : पदम सुन्दास

प्रकाशन स्थान : धरान

साभ्ना प्रकाशनबाट प्रकाशित नाटककार भिमनिधि तिवारीको पाँच एकांकीबाट साभार गरी प्रकाशन गरिएको हो बिसे नगर्ची । यसलाई दलित साहित्यकार तथा अभियन्ता पदम सुन्दासले तत्कालीन पञ्चायती शासकको आँखा छलेर प्रकाशन र विमोचन गरेका थिए (सुन्दास, २०६९ : ५२) । बिसे नगर्ची तत्कालीन गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहको पुरानो दमाई थियो । दरवारमा नगरा बजाउने लुगा सिइदिने काम उसले गर्दथ्यो । नेपाल एकीकरणका क्रममा हातहतियार किन्न आर्थिक अभाव भएपछि गाऊँघरतिर महफ्वपूर्ण सल्लाह प्रदान गरिरहने बिसे नगर्चीसँग केही उपाय छ कि त्यो संकट टार्ने भन्ने आशाले पृथ्वीनारायण शाह उसको घर जान्छन् र आफ्नो यथार्थ कुरा बताउँछन् । उनलाई १०-१२ हजार रुपियाँ चाहिएको हुन्छ । बिसेले राजालाई १ रुपियाँ दिन्छ । कुल १२,००० परिवार भएको गोरखाका सबै परिवारसँग १-१ रुपियाँका दरले रकम उठाउने हो भने समस्या समाधान हुन्छ भन्ने आशय उसको हुन्छ । तर, सल्लाह माग्न आएको आफूलाई अपमानस्वरूप एक रुपियाँ दिएको भनी रिसाएका राजा, पछि बिसेको वुद्धिको तारिफ गर्दै महफ्वपूर्ण उपायका लागि उसलाई धन्यवाद दिँदै बाहिरिन्छन् । यही यथार्थ कथा यो नाटकमार्फत तिवारीले प्रस्तुत गरेको छ ।

२.५.७ भत्किएको पर्खाल

लेखक : भिमसेन सापकोटा

प्रकाशन मिति : २०६१

प्रकाशक : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि.

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

प्रस्तुत नाटकमा नाटककार सापकोटाले दलित चरित्रलाई प्रमुख पात्रका रूपमा उभ्याएर ग्रामीण समाजको चित्रण गरेका छन् । यसमा छुवाछूत प्रथाका साथै दाइजो प्रथा जस्ता सामाजिक विसंगतिविरुद्ध चर्को आवाज उठाउँदै त्यसका विरुद्ध क्रान्तिको आह्वान पनि गरिएको छ ।

२.५.८. यमराजको गणतान्त्रिक आयोग

लेखक : सरोज दिलु

प्रकाशन मिति : २०६६

प्रकाशक : नेपाल दलित साहित्य तथा संस्कृति प्रतिष्ठान

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

यो मूल रूपले दलितकेन्द्रित नाटक हो, यद्यपि यसमा अन्य सामाजिक तथा राजनीतिक विकृतिप्रति पनि प्रहार गरिएको छ । यसमा व्यंग्यात्मक ढंगले दलितलाई विभेद गर्ने तथा छुवाछूतको व्यवहार गर्ने मान्छेलाई यमलोकमा यमराजले पनि छोड्दैनन् र नरलोकमा गरेको छुवाछूत जस्तो अपराधको सजायँ यमलोकमा गएर भागनुपर्छ भन्ने सन्देश दिन खोजिएको छ । यसका अतिरिक्त धर्मशास्त्रमा नै विभेद गरिएको भनेर उच्च जातकाहरूले बताइरहँदा धार्मिक ग्रन्थमा त्यस्तो केही व्यवस्था नभएको र धर्मग्रन्थको अपव्याख्या गरेर उच्च जातका व्यक्तिहरूको सत्ता टिकाउने चालबाजी हो भनिएको छ ।

२.५.९. रातै छ रगत हाम्रो पनि

लेखक : सरोज दिलु

प्रकाशन मिति : २०५७

प्रकाशक : दलित गैरसरकारी संस्था महासंघ

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

२.६ गीत संग्रह

दलित केन्द्रित गीत संग्रह पनि निस्किएका छन् । खास गरी आत्मनिर्भर विकास मञ्चको सकृयता यसमा देखिन्छ । शरद पौडेलले यस्ता गीतसंग्रहको प्रकाशनमा मुख्य योगदान दिएको पाइन्छ । खास गरी बाल गीतका रूपमा नै पौडेलका गीतहरू पुस्तकाकार रूपमा आएका छन् । दलित विषयमा नै केन्द्रित गरेर तीज गीत संग्रह पनि यसबीचमा निस्किएको पाइन्छ ।

२.६.१. अचम्मको गाँठो

लेखक : शरद पौडेल

प्रकाशन मिति : २०५९

प्रकाशक : आत्मनिर्भर विकास मञ्च

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

यो गीतसंग्रह बाल गीतहरूको संग्रह हो । यसमा दलितकेन्द्रित विभिन्न गीतहरू छन् । जसमा दलितलाई विभेद गर्न नहुने उनीहरू पनि अन्य जातिसमान हुन् । दलितहरूले गर्ने गरेका पेशा वा काम घृणा होइन सम्मान गर्न लायक छन् भन्ने कुरा बालबालिकालाई बुझाउन खोजिएको छ । यस संग्रहअन्तर्गत 'दमै दाई', 'सिनो' तथा 'आमाहरूको काम' जस्ता दलितकेन्द्रित गीतहरू छन् । दमै दाईमा लुगा सिलाउने सिपको प्रसंसा गरिएको छ । सिनोमा आफ्ना पिता पुर्खाहरू बाहुनले फालेको सिनो खान अघि सरेको कुरामा बालबच्चाहरूको असन्तोषलाई देखाउँदै अब बाबु बाजेले जसरी आफूहरू सिनो छुन पनि नजाने कुरालाई उठाइएको छ । त्यस्तै, 'आमाहरूको काम' भन्ने गीतले दलित महिलाहरू संगठित हुँदै गएका उच्च जातकाहरूले पानी भर्ने धारामा पानी भर्न सक्षम भएका र अब आफ्ना अधिकारको लागि अझै अघि बढ्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिएको छ ।

२.६.२. चेलीको आवाज (तीज गीत संग्रह)

लेखक : २३ जना दलित चेलीहरू

प्रकाशन वर्ष : २०६१

प्रकाशक : दलित महिला संघ

प्रकाशन स्थान : रूपन्देही

चेलीको आवाज दलित महिलाहरूको वेदनाले भरिएको उनीहरूकै शब्द र तीजको भाखामा रचित तीज गीतहरूको संग्रह हो । यसमा विभिन्न दलित महिलाहरूका २३ ओटा गीतहरू संग्रहित छन् । तिनले दलित त्यसमाथि पनि महिला भएर समाजमा खेप्नु परेको अन्याय, अत्याचार तथा उत्पिडनको व्यथाहरू बाहिर ल्याएका छन् ।

२.६.३. दीपशिखा

लेखक : शरद पौडेल

प्रकाशन मिति : तेस्रो संस्करण २०६१ (पहिलो संस्करण, २०५३)

प्रकाशक : आत्मनिर्भर विकास मञ्च

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

शरद पौडेलको दीपशिखा गीत संग्रहमा गीतकार पौडेलले दलित उत्पिडनमा विभिन्न आयामहरू पस्केका छन् । यस संग्रहको पहिलो संस्करणमा ४० ओटा गीतहरू रहेकोमा दोस्रो संस्करण २०५८ सालमा निस्कँदा ४४ ओटा गीत तथा यस तेस्रो संस्करणमा ७९ ओटा गीतहरू संगृहित छन् । यस संग्रहका दलितकेन्द्रित केही उल्लेखनीय गीतहरूमा 'उठौं अछूतहरू उठौं', 'पीर थपिन्छ भने विदा पाउँ', र 'रगत चल्छ श्रम चल्छ' भन्ने छन् । यिनमा दलित समुदायलाई अधिकारका लागि तथा विभेदविरुद्ध जागरुक हुन आह्वान गरिएको छ ।

२.६.४. वेदना

लेखक : रामबहादुर परियार

प्रकाशन मिति : २०६०

प्रकाशक : लेखक स्वयं

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

कुल १९ गीतहरूको संग्रह रहेको यस कृतिमा सबै गीतहरू दलितमा नै केन्द्रित छन् । ती गीतमा दलितको सामाजिक, राजनीतिक र व्यावहारिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । गाउँघरका गरीब दलितमाथि साहु महाजनहरूले गरेको शोषण र अन्यायलाई गीतिलयमा पोखिएको छ । दलितको व्यथाका साथै अन्तिमतिरका गीतहरूमा समाधानका उपाय पनि पस्किने प्रयत्न गीतकार परियारले गरेका छन् ।

२.६.५. सचेतताका निम्ति गीतहरू

लेखक : शरद पौडेल

प्रकाशन मिति : २०५३

प्रकाशक : आत्मनिर्भर विकास मञ्च

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

सचेतनाका निम्ति गीतहरू नामक गीतिसंग्रहमा समाजमा पछाडि पारिएका दलितलगायत गरीब मजदुर तथा महिलाप्रतिको विभेद र त्यसका लागि समाधानको उपाय सुझाइएको छ । यसमा 'उठौं अछूतहरू (?) उठौं', 'रगत चल्छ', 'को धनी को गरीब', 'हामी एकजुट', 'किन राख्छौ बन्धक', 'पिर थपिन्छ भने विदा पाउँ', आदि गरी ४५ ओटा गीतहरू संगृहित छन् । पौडेलकै गीत संग्रह दीपशिखा मा यस संग्रहका पनि धेरै गीतहरू पुनः प्रकाशन गरिएको छ ।

२.६.६. हाम्रा काकाकाकी

लेखक : शरद पौडेल

प्रकाशन मिति : २०५८

प्रकाशक : आत्मनिर्भर विकास मञ्च

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

यो पनि बाल गीतहरूको संग्रह हो । यसमा 'आरन' र 'छुवाछूत' शीर्षकको गीतले दलितका विभिन्न पक्षलाई उठाएका छन् । 'आरन' मा कामी जातिको फलाम पिटेर आकर्षक भाँडा वर्तनहरू बनाउने सिपको प्रसंसा गर्दै उनीहरूले समाजलाई महत्वपूर्ण योगदान गरेको उल्लेख छ भने 'छुवाछूत' गीतमा भगवानले नभई मानिसले नै जातपातको विभाजन गरेको र त्यही आधारमा छुवाछूत जस्तो कुप्रथा चलाएर तल्लो जातकालाई हेप्ने गरेको उल्लेख छ ।

२.७ संस्मरण

दलित साहित्यको इतिहासमा संस्मरण विधा निकै पछाडि परेको विधा हो । यस अध्ययनका सिलसिलामा जम्मा ४ ओटा दलितकेन्द्रित पुस्तकमात्र संस्मरण विधाका छन् । जम्मा चारओटा संस्मरण लेखिएकामध्ये माओवादी जनयुद्धमा सरिक भएका दुई पूर्व माओवादी लडाकुले आफूले जनयुद्धमा भाग लिँदाको अनुभवलाई पुस्तकका रूपमा बाहिर ल्याएका छन् । यी संस्मरणमा दलित भएर भोग्नु परेका पीडाभन्दा बढी युद्धभित्रका कथा नै समेटिएका पाइन्छन् । बाँकी दुई संस्मरणले भने सम्बन्धित व्यक्तिको जीवनका समग्र पाटोलाई समेटेका छन् । चारैओटा संस्मरण २०६३ सालयता नै लेखिएका हुन् ।

२.७.१. तलास

लेखक : चक्रवहादुर विश्वकर्मा

प्रकाशन मिति : २०६८

प्रकाशक : लेखक स्वयं

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

२.७.२. युद्धभित्रका संस्मरण

लेखक : सीता वि.क. सम्भना

प्रकाशन मिति : २०६८

प्रकाशक : बी.एन. पुस्तक संसार प्रा.लि.

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

यस पुस्तकमा २३ ओटा संस्मरणात्मक लेखहरू रहेका छन् । यो कृतिमा जनयुद्धकालीन यथार्थ र भावधाराका साथै शान्ति प्रकृत्यामा तत्कालीन नेकपा (माओवादी) पार्टीमा विकसित हुँदै आएका अन्तर्संघर्षका मार्मिक अनुभूतिहरूलाई समेत ऐतिहासिक तथा साहित्यिक दुवै दृष्टिले उजागर गरेको छ ।

२.७.३. सम्झनाका ऐनाहरू

लेखक : बलबहादुर परियार 'ज्वाला'

प्रकाशन मिति : २०६५

प्रकाशक : तरेली साहित्यिक प्रतिष्ठान

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

प्रस्तुत संस्मरणमा बलबहादुर परियारले आफू ओखलढुंगाको ग्रामीण भेगमा विताएको क्षण, उच्च शिक्षाका लागि काठमाडौं आएको, कम्युनिष्ट विद्यार्थी राजनीतिको दलित फाँटमा सम्बद्ध भई गरेका राजनीतिक तथा सामाजिक संघर्ष र जीवनका अन्य भोगाईहरूलाई बाहिर ल्याएका छन् ।

२.७.४. स्मृतिका क्षणहरू

लेखक : गोरीकला विश्वकर्मा 'मानुषी'

प्रकाशन मिति : २०६९

प्रकाशक : लेखक स्वयं

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

यस संस्मरणमा २५ ओटा संस्मरणात्मक लेखहरू छन् । प्रस्तुत कृतिमा समावेश गरिएका लेखहरूमा दस वर्षसम्म सञ्चालित जनयुद्धमा सहादत प्राप्त व्यक्तिकहरू, क्रान्ति र युद्धका विशिष्ट परिघटना, पार्टी जीवनका जटिल क्षण र क्रान्तिका सपनामा आधारित गाथाहरूलाई अभिव्यक्त गरिएको छ ।

२.८ निबन्ध संग्रह

दलितकेन्द्रित साहित्यिक पुस्तकमध्ये संख्याका हिसावले सबभन्दा कम संख्यामा प्रकाशन भएको विधा निबन्ध संग्रह हो । जम्मा दुई ओटा त्यही पनि जवाहर रोकाद्वारा लेखिएका निबन्ध संग्रह मात्र अध्ययनका क्रममा फेला परेका थिए । त्यो पनि २०४४ सालमा प्रकाशन भइसकेको *छोइछिटो* निबन्ध संग्रहमा भएका माथि केही निबन्ध थपथाप गरेर त्यसैको दोस्रो संस्करण भन्न मिल्ने गरी *छोइछिटोको अन्त्य* (२०४८) प्रकाशित भएको छ । हुनत दलित को हुन् भन्ने

समाजशास्त्रीय अध्ययनमा आधारित थुप्रै पुस्तकहरू निस्किएका छन् तैपनि साहित्यिक दृष्टिकोणबाट भने यी दुई ओटा पुस्तक नै हुन्

२.८.१. छोइछिटो

लेखक : जवाहर रोका

प्रकाशन मिति : २०४४

प्रकाशक : लेखक स्वयं

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

छोइछिटो निबन्ध संग्रहमार्फत लेखकले नेपाल तथा भारत जस्ता देशमा दलित जातिको उत्पत्ति कसरी भयो तथा तिनमाथि छुवाछूत कहिलेदेखि कसरी सुरु गरियो भन्ने कुराको व्याख्या गरेका छन् । यसमा हिन्दूधर्मले दलितमाथि विभेद र छुवाछूत गर्न कसरी उत्प्रेरित गर्‍यो भन्ने कुराको चर्चा पनि गरिएको छ ।

२.८.२. छोइछिटोको अन्त

लेखक : जवाहर रोका

प्रकाशन मिति : २०४८

प्रकाशक : पदम सुन्दास

प्रकाशन स्थान : धरान

छोइछिटोको अन्त लेखकले २०४४ सालमा प्रकाशन गरेको छोइछिटो निबन्ध संग्रहकै थप र परिमार्जित रूप हो । लेखक रोकाले यस निबन्ध संग्रहमा नेपालका दलित जातिप्रति उच्च जातकाले थोपरेको दमन र कुरिती तथा तिनलाई आड दिने हिन्दू धर्मशास्त्रमा नै दलितप्रति कस्तो विभेद र शोषण गरिएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरेका छन् । साथै, अन्य देशमा छुवाछूत तथा जातीय तथा रंग विभेद विरुद्ध ठुलाठुला संघर्ष भएर त्यहाँ विभेदमुक्त समाजको

निर्माण भइसकेको सन्दर्भ उल्लेख गर्दै उनले आफ्ना निबन्धमा नेपालका दलितलाई पनि संघर्षका लागि आह्वान गरेका छन् । यस संग्रहमा धर्मको कैरन, अछूत जातिको उत्पत्ति, हिन्दूधर्मको कप्ट्याइँ, प्रजातन्त्र र हिन्दू धर्म, समानताको प्रतिक बौद्ध धर्म, हिन्दू धर्ममा अन्धविश्वास जस्ता निबन्धहरू रहेका छन् ।

अध्याय ३

दलित साहित्य प्रकाशनको प्रवृत्ति विश्लेषण

३.१ विषय प्रवेश

नेपाली दलित साहित्यका कृतिहरू समग्र साहित्यिक कृतिहरूको तुलनामा अत्यन्तै न्यून संख्यामा मात्र छन् । यस अध्ययनका क्रममा विभिन्न विधाहरू कविता, उपन्यास, कथा, जीवनी, नाटक, गीत संग्रह, संस्मरण, निबन्ध गरी कुल ८७ ओटा दलित साहित्यका पुस्तकहरू भेटिएका छन् । यस अध्ययनमा दलित विषयवस्तुलाई केन्द्रमा राखेर प्रकाशन गरिएका दलित तथा गैर दलित साहित्यकारहरूद्वारा लेखिएका साहित्यका पुस्तकहरूलाई समावेश गरिएको छ । केही विधाहरू जस्तो उपन्यास, जीवनी, नाटक र संस्मरणमा पुस्तकको अद्योपान्त दलित विषयलाई नै उठाइएको पुस्तकहरू राखिएका छन् । यी विधाहरूको विशेषताले नै एउटै विषयमा सुरु भएर अन्तिममा सोही विषयमा टुंगिएका हुन्छन् । त्यसैले यी कृतिहरूको शीर्षकमा भएअनुसार नै विषयवस्तु दलितकेन्द्रित हुन्छ । त्यसमा गैर दलित विषयवस्तु मिसिएको हुँदैन । तर कविता संग्रह, कथा संग्रह, गीत संग्रह, निबन्ध संग्रहमा फरक फरक विषयवस्तुहरू एकै पुस्तकमा आउने सम्भावना हुन्छ । त्यसैले यी कृतिहरू दलित विषयका मात्र नहुन पनि सक्छन्, हुन पनि सक्छन् । त्यसैले जस्तो कथा संग्रह वा कविता संग्रहलाई उदाहरणका रूपमा लिने हो भने एक दुई कथा वा कविता दलित विषयको भएका आधारमा वा दलित विषयवस्तु नै नभए पनि दलित साहित्यकारले लेखेका आधारमा ती कृतिहरूलाई दलित साहित्यको पुस्तक भन्ने कि नभन्ने भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्छ । त्यसैले यस अध्ययनमा सो विवाद निवारणका लागि संग्रहमा या त पर्याप्त मात्रामा दलित विषयवस्तु समावेश भएका कृतिलाई या शीर्ष कविता वा शीर्ष कथा दलित विषयमा केन्द्रित भएको कृतिलाई दलित साहित्यको कृति मानिएको छ । उदाहरणका लागि श्रवण

मुकारुडको 'बिसे नगर्चीको बयान' शीर्षकको कविता संग्रह दलित साहित्यको एक कृति मानिएको छ । किनकि त्यस कृतिभित्र रहेको एक कविता 'बिसे नगर्चीको बयान' ले दलितको बोली बोलेको छ अर्थात् दलित केन्द्रित छ र त्यसैलाई पुस्तकको शीर्षक बनाइएको छ । यो तरिका अपनाउँदा अध्ययनलाई केही व्यवस्थित गर्न पनि सहज हुन्छ । अर्को तर्क के हो भने जुन कविता वा कथा वा गीतलाई साहित्यकारले बढी महत्व दिएर शीर्षकमा राखेका हुन्छन् त्यो नै समग्र पुस्तकको केन्द्रबिन्दु भएकाले त्यसलाई दलित केन्द्रित कृति भन्न मिल्ने भयो । दलितसम्बन्धी केही कथा, कविता, गीत वा निबन्ध भएका थुप्रै साहित्यिक संग्रहहरू हुन सक्छन् तर तिनको शीर्षक गैर दलित रचनाका आधारमा राखिएको छ भने यो अध्ययनको दायरामा ती कृतिहरू पर्दैनन् । कारण ती कृतिले गैर दलित विषयलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेका हुन्छन् भन्ने कुरा शीर्षकबाट नै थाहा हुन्छ । त्यस्तै, दलितद्वारा लेखिएका तर विषयवस्तुमा चाहिँ दलितबारे केन्द्रित नभएका साहित्यका पुस्तकहरू पनि केही छन् (हेर्नुहोस् अनुसूची १) । तर दलित केन्द्रित विषयवस्तु नभएकाले तिनलाई यस शोधमा अध्ययनको दायरामा ल्याइएको छैन । यसर्थ यहाँ प्रस्ट पारिएको आधारमा यो अध्ययनमा दलित साहित्यका कृतिहरूलाई बुझ्नु आवश्यक छ । त्यसैमा आधारित रही नेपाली दलित साहित्यका कृतिहरूको यस अध्यायमा विश्लेषण गरिन्छ । यो शोधपत्रको अन्तमा दलितसम्बन्धी पत्रिकामा छापिएका दलितसम्बन्धी फुटकर रचनाहरूलाई राखिएको छ त्यसले भने नेपालमा फुटकर रूपमा पनि पत्रपत्रिकामा के कति मात्रामा दलित साहित्यको रचना छापिने गर्दछन् भन्ने कुराको केही झल्को दिन्छ (हेर्नुहोस् अनुसूची २) ।

३.२ कालक्रमिक आधारमा दलित साहित्य

नेपाली साहित्यको कालक्रमिक आधारमा विभाजन गर्दा यहाँ नेपालको राजनीतिक इतिहासलाई आधार मानेर विभाजन गरिएको छ । किनकि नेपालको राजनीतिक आन्दोलन वा विकासक्रमले यहाँका समग्र क्षेत्रमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेका र पार्ने गरेका छन् । राजनीतिक व्यवस्था एकथरी हुँदा समाज वा साहित्यको विकास एक हिसावले अघि बढ्ने र अर्को व्यवस्था हुँदा अर्को प्रभाव पर्ने परिस्थितिलाई विचार गरेर यहाँ कालक्रमिक विभाजन गरिएको हो । त्यसअनुसार २००७ सालमा प्रजातन्त्र आउनुअघिको निरंकुश राणा शासन र त्यसअघिको

समयलाई लिएर एउटा विभाजन गरियो यद्यपि त्यस अवधिमा एउटा पनि दलित विषयकेन्द्रित पुस्तकाकार साहित्यिक कृति भेटिएन । २००७ देखि २०१७ सम्मको प्रजातान्त्रिक काल, २०१८ देखि २०४६ सम्मको पञ्चायती काल, २०४७ सालदेखि २०६२ अर्थात् दोस्रो जनआन्दोलन हुँदासम्मको प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका अवधि र २०६३ सालदेखि पछाडि विभिन्न जातजातिको पहिचान तथा समावेशीकरणको बहससहितको लोकतान्त्रिक अवधि गरेर पाँच ओटा कालखण्डमा विभाजन गरिएको छ ।

नेपालमा दलित साहित्यका कृतिहरू २००७ सालअघिसम्म एउटा पनि लेखिएको भेटिँदैन । फुटकर रूपमा कतिपय रचनाहरू छापिए पनि तिनले २००७ सालअघिसम्म पुस्तकाकार पाउन सकेनन् । उसै पनि २००७ सालअघिको समयमा अत्यन्तै अनुदार राणा शासन कायम रहेकाले शिक्षा दिक्षा नै लिन नपाउने अवस्थामा त्यसबेला गैर दलित साहित्य नै पनि निकै पछाडि रहेको थियो । किनभने पुस्तक लेखेकै आधारमा अनेक बहानामा तत्कालीन शासक वर्गले लेखक, साहित्यकारहरूलाई राज्यद्रोहको मुद्दा लगाएर जेल हाल्ने गर्थे । मकैको खेती पुस्तक लेखेबापत जेल हालिएका कृष्णलाल अधिकारी त्यसको प्रत्यक्ष उदाहरण हुन् । त्यस्तो परिस्थितिमा कथित उच्च जातको बोलवाला भएको शासन सत्ताले दलितसम्बन्धी साहित्य लेख्नका लागि स्वीकृति दिने त कुरै थिएन भने त्यस्तो सम्भावना भएको अवस्थामा पनि अत्यन्तै कमजोर साक्षरताको स्थितिमा साहित्य सिर्जना गर्ने अवस्था पनि थिएन ।

२००७ सालमा प्रजातन्त्र आएपछि नेपालमा धेरै क्षेत्रमा स्वतन्त्रताको प्राप्त हुन पुग्यो । त्यसैले नेपालको शैक्षिक क्षेत्र र साहित्यिक क्षेत्र पनि बिस्तारै विकास हुन थाल्यो । त्यस पछि नेपाली साहित्यले विकासको फड्को मार्न थाल्यो । तर पनि दलित नेपालमा राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रूपले अत्यन्त पछाडि परेको समुदाय भएकाले साहित्यिक क्षेत्रमा पनि दलित साहित्य निकै लामो समयसम्म पछाडि नै रहन पुग्यो । एकातिर दलित समुदाय आफैँ शैक्षिक रूपमा पछाडि परेकाले सो समुदायबाट साहित्य रचना गर्न सक्ने अवस्था थिएन भने, गैर दलित समुदायले दलित साहित्यलाई त्यति प्राथमिकता दिएको देखिएन । फलस्वरूप भर्खर प्रजातन्त्र स्थापना भएपछिको एक दशकमा (२००७ देखि २०१७ सालसम्म जम्मा ३ ओटामात्र दलित केन्द्रित साहित्यिक रचनाहरू देखा परे । तीमध्ये दुई ओटा कविता वा

काव्य विधाअन्तर्गतका थिए भने एउटा उपन्यास थियो । कविता वा काव्य विधामध्ये एउटा बालकृष्ण समको *चिसो चुल्हो* महाकाव्य थियो । साभा प्रकाशन काठमाडौँबाट प्रकाशित यो महाकाव्य २०१५ सालमा प्रकाशन भएको थियो । अर्को थियो दलित साहित्यकार टी आर विश्वकर्माद्वारा लिखित *बाँच्ने ठुलो* भन्ने कविता संग्रह । यो कविता संग्रह वि.स. २०१७ सालमा प्रकाशन भएको थियो । त्यस्तै, मुक्तिनाथ तिमिल्सेनाको *को अछूत ?* उपन्यास २०११ सालमा छापिएको थियो । यीबाहेक साहित्यका अन्य विधाहरू २००७ देखि २०१७ सालसम्मको अवधिमा एउटा पनि प्रकाशन भएको पाइँदैन ।

२०१८ सालदेखि २०४६ सम्मको अवधिमा दलित साहित्यका पुस्तकको प्रकाशन पहिलो अवधिको तुलनामा केही बढेको देखिन्छ । तर त्यस अवधिमा पनि जम्मा ८ ओटा भन्दा बढी पुस्तक निस्कन सकेनन् । यस अवधिमा पनि पहिले जस्तै दलित जातिका व्यक्तिहरूको साक्षरता कम भएकैले धेरै मात्रामा पुस्तक निस्कन सकेनन् भन्न सकिन्छ । किनकि साहित्य भनेको पनि अभिव्यक्ति र अनुभूति प्रकट गर्ने माध्यम हो र जसले आफ्नो अनुभूति प्रकट गर्नुपर्ने हो ऊ शैक्षिक रूपमा पछाडि परेको छ भने त्यसलाई बाहिर ल्याउन सक्दैन । अर्कातिर पञ्चायती व्यवस्था पनि राणा शासनको तुलनामा केही सुधारिएको व्यवस्था भए पनि समाजमा थिचोमिचोमा परेका समुदायका लागि शासकले हेर्ने दृष्टिकोण अत्यन्तै संकीर्ण रहेको थियो । हिन्दू धर्मलाई शासन व्यवस्थाको मूल मन्त्र ठान्ने शासकका लागि त्यही धर्मको एउटा उपजका रूपमा रहेको छुवाछूत जस्तो विभेदकारी प्रथालाई केन्द्रमा राखेर लेखिने साहित्यले प्रोत्साहन पाउने अवस्था पनि थिएन । त्यसैले ३० वर्षको पञ्चायती व्यवस्थाको अवधिमा पनि निकै थोरै दलित साहित्यका कृतिहरू प्रकाशन हुन पुगे जसमा नेपाली साहित्यको फाँटमा नक्षत्रका रूपमा स्थापित महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, भिमनिधि तिवारी र मोदनाथ प्रश्रितका कृतिहरू पनि परेका छन् । यसअवधिमा छापिएका कृतिहरूमध्ये आधा अर्थात् ४ ओटा कविता संग्रह तथा काव्य छन् भने बाँकीमध्ये एउटा उपन्यास, एउटा कथा संग्रह, एउटा निबन्ध र एउटा नाटक छन् । महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको *गाइने गीत* (२०२४) कविता संग्रह मोदनाथ प्रश्रितको *मानव* महाकाव्य (२०२३) यसै अवधिमा प्रकाशन भएका थिए । र, भिमनिधि तिवारीको नाटक *विसे नगर्ची* (२०४६) पनि २०१८ सालदेखि २०४६ सालको अवधिभित्र प्रकाशन भएका थिए ।

तालिका ३.१ : कालक्रमिक आधारमा दलितसम्बन्धी साहित्यिक पुस्तकको तथ्यांक

विधा	२००७ अघि	२००७- १७	२०१८- ४६	२०४७- ६२	२०६३- ६८	साल नखुलेको	जम्मा
कविता संग्रह	-	२	४	१४	९	१	३०
उपन्यास	-	१	१	१०	४	-	१६
कथा संग्रह	-	-	१	५	२	-	८
जीवनी	-	-	-	६	६	-	१२
नाटक	-	-	१	६	१	१	९
गीत संग्रह	-	-	-	६	-	-	६
संस्मरण	-	-	-	-	४	-	४
निबन्ध	-	-	१	१	-	-	२
जम्मा	-	३	८	४८	२६	२	८७

तीस वर्षको पञ्चायती व्यवस्थामा नागरिकका धेरै अधिकारहरू खोसिएका थिए । नागरिकलाई स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्नेसमेत स्वतन्त्रता थिएन । त्यसरी आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्नेलाई विभिन्न मुद्दा लगाएर राज्यले गिरफ्तार गर्ने गर्थ्यो । त्यसको विरोधस्वरूप बेलाबेलामा विभिन्न राजनीतिक दल तथा सचेत नागरिकहरूबाट आन्दोलन र प्रतिरोध हुँदै आएको परिस्थितिमा २०४६ सालमा निर्णायक जनआन्दोलन हुनपुग्यो । त्यसको परिणामस्वरूप पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य भयो । नागरिकका मौलिक हकहरू संविधानमा व्यवस्था भए । स्वतन्त्र रूपले विचार अभिव्यक्त गर्ने तथा संघ संस्था खोल्ने जस्ता स्वतन्त्रताको ग्यारेन्टी २०४७ सालको संविधानमा भएपछि, त्यसले साहित्यका क्षेत्रमा पनि धेरै सम्भावनाका ढोकाहरू खोल्न पुग्यो । विभिन्न क्षेत्रका सँगसँगै एकातिर दलितको हकहितमा काम गर्ने संघ संस्था पनि खुले । तिनले दलितसवालका अन्य किसिमका पुस्तकका साथसाथै साहित्यिक पुस्तक प्रकाशनको काम

पनि गर्न थाल्यो । अर्कातिर अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको उपयोग गर्दै व्यक्तिगत रूपमा दलितसम्बन्धी साहित्य लेख्ने र प्रकाशन गर्ने काम पनि हुन थाल्यो । फलस्वरूप पहिलेको तुलनामा दलितसम्बन्धी साहित्यिक पुस्तक प्रकाशनले निकै गति लियो । २०४७ सालदेखि २०६२ सालसम्म डेढ दशकको अवधिमा ४८ ओटा दलितसम्बन्धी साहित्यिक पुस्तक प्रकाशन हुन पुगे । तीमध्ये सबभन्दा बढी कविता संग्रह १४ ओटा छन् । यस अवधिमा आख्यानको प्रकाशनमा पनि उल्लेख्य पुस्तकहरू निस्कन पुगे जसमा उपन्यास १० ओटा र कथा संग्रह ५ ओटा छन् । यस अवधिमा निस्किएका केही चर्चित साहित्यकारका कृतिहरूमा कवितातर्फ पारिजातको *जुठी दमिनी चित्र कविता* (२०५५), आहुतीको *तपस्वीका गीतहरू* (२०४९), टी.आर. विश्वकर्माको *माटो र मुटु*, रूपलाल विश्वकर्माको *मान्छेको खोजी*, पञ्चकुमारी परियारको *सपना र आँखाहरू* हुन् । त्यस्तै, अन्य विधाका कृतिहरूमा खगेन्द्र संग्रौलाको उपन्यास *जुनकिरीको संगीत* (२०५०), आहुतीका उपन्यासहरू *नयाँ घर* (२०५०) र *स्खलन* (२०५९), शरद पौडेलको उपन्यास *लिखे* (२०५९), खगेन्द्र संग्रौलाको बालकथा संग्रह *भित्ताको नमस्ते* (२०५८), शरद पौडेलको नाटक *गुमा* (२०६०) आदि छन् ।

नेपालको इतिहासमा २०६२/६३ सालको जनआन्दोलनको सफलता वर्षौंदेखि पछाडि पारिएका सीमान्तकृत समुदायका लागि नयाँ उत्साह थियो । २०४६ सालको जनआन्दोलनपश्चात राजनीतिक व्यवस्था परिवर्तन गरेको भए पनि कतिपय सामाजिक आन्दोलन खासै माथि उठ्न सकेको थिएन । तर २०६२/६३ सालको जनआन्दोलनमा राजनीतिक व्यवस्था परिवर्तनका साथै राज्यद्वारा पछाडि पारिएका दलितलगायतको समुदायका नागरिकको हक अधिकारलाई ग्यारेन्टी गर्ने र उनीहरूको पहिचानलाई स्थापित गर्ने माग पनि सँगसँगै उठेको थियो । तसर्थ, समाज विभिन्न तह र तप्कामा भएका धेरै बहस र छलफल तथा सामाजिक आन्दोलनका कारण दलित समुदायको पनि चेतनास्तर अझ उकासिँदै जाने अवस्था बन्यो । त्यसको प्रभाव नेपाली साहित्यमा पनि पयो फलस्वरूप दलित केन्द्रित साहित्य प्रकाशन हुने क्रमले गति लिन थालेको छ । पछिल्लो पाँच वर्षको अवधिमा प्रकाशनमा आएका २६ ओटा दलित साहित्य केन्द्रित पुस्तकले त्यसैको संकेत गर्दछ । यद्यपि यो संख्या अझै पनि समग्र साहित्यिक प्रकाशन र दलितसम्बन्धी गैरसाहित्यिक पुस्तकको तुलनामा ज्यादै न्यून हो । त्यसमा पनि आख्यान विधाका कृतिहरू अझै

कम छन् । तालिका ३.१ मा देखाइएअनुसार यस अवधिमा निस्किएका कुल २६ मध्ये ९ ओटा अर्थात् एक तिहाईभन्दा बढी कृतिहरू कविता वा काव्य विधाका छन् भने उपन्यास ४ तथा कथा संग्रह २ ओटा मात्र दलित केन्द्रित छन् । यस अवधिका केही उल्लेखनीय कृतिहरूमा श्रवण मुकारुडको *विसे नगर्चीको बयान* (कविता संग्रह, २०६७), रामबाबु सुवेदी (राजीव) को *कमिनी आमा* (कविता संग्रह, २०६७), टी. आर. विश्वकर्माको युगिन *सञ्चेतनाका स्वरहरू* (कविता संग्रह, २०६४), पुस्कर वि.क. को *मालचरी* (उपन्यास, २०६७), नरबहादुर थापा 'नरु' को *सामाजिक क्रान्ति* (उपन्यास, २०६८), मात्रिका पी. रेग्मीको *बदेनी र म* (कथा संग्रह, २०६४), तथा सरोज दिलुको *यमराजको गणतान्त्रिक आयोग* (नाटक, २०६६) आदि छन् । त्यस्तै, दलित साहित्यकारले लेखेका संस्मरण विधाका जम्मा दुईओटा पुस्तकहरू यसै अवधिमा प्रकाशित भएका छन् । ती चक्रबहादुर विश्वकर्माको *तलास* (२०६८) तथा बलबहादुर परियार 'ज्वाला' को *सम्झनाका ऐनाहरू* (२०६५) हुन् ।

यसरी दलित साहित्यको संख्याको विकास र विस्तारलाई हेर्दा यो नेपालको राजनीतिक तथा सामाजिक परिवर्तनसँग सोभै सम्बन्धित भएको देखिन्छ । उदार लोकतान्त्रिक राजनीतिक व्यवस्थामा सामाजिक आन्दोलनहरू सहज रूपले अधि बढ्ने कारण ती आन्दोलनलाई सघाउन तथा आन्दोलनबाट उत्पन्न चेतनाका कारण दलित साहित्य सिर्जनामा बढोत्तरी भएको भन्न सकिन्छ ।

३.३ दलित साहित्य लेखकको जातीय तथा लैङ्गिक विश्लेषण

दलितसम्बन्धी साहित्य लेखनमा गैर दलित साहित्यकारहरूको उपस्थितिलाई तालिका ३.२ ले अभिव्यक्त गरेको छ । तालिकामा देखाइएभैं दलित साहित्यको लेखनमा गैर दलित साहित्यकारको पनि उपस्थिति उल्लेख्य रहेको छ । अर्थात् साहित्य लेखनमा वास्तविक जीवनमा भएभैं छुवाछूतको अवस्था छैन । गैर दलितले पनि दलितका कथा व्यथालाई साहित्यका माध्यमबाट उतारेका छन् । कुल ८७ ओटा दलित केन्द्रित साहित्यिक कृतिमा स्पष्ट रूपमा जातीय पहिचान खुलेका लेखकमध्ये ५७ ओटा कृतिहरू दलितद्वारा लेखिएका छन् भने २९ ओटा गैर दलित साहित्यकारले लेखेका छन् । थर उल्लेख नभएका कारणले जातीय पहिचान नखुलेका

साहित्यकारबाट लेखिएका कृतिहरूको संख्या भने १ ओटा छ । तालिका ३.२ मा हेर्दा बढी जसो कविता, जिवनी, निबन्ध, संस्मरण (आख्यानोत्तर) विधामा दलित समुदायकै व्यक्तिहरूको बाहुल्य देखिन्छ भने उपन्यास तथा कथा जस्ता आख्यानतर्फ गैर दलित साहित्यकारका कृति दलित साहित्यकारहरूका जतिकै वा अझ बढी संख्यामा देखिन्छन् । जस्तो दलित साहित्यकारहरूद्वारा लेखिएका कविताहरूको संख्या २२ हुँदा गैर दलित साहित्यकारका कविताको संख्या ८ देखिन्छ । यस्तै, उपन्यासतर्फ हेर्दा दलित साहित्यकारले लेखेका उपन्यास ८ ओटा छन् भने गैर दलित साहित्यकारले लेखेका उपन्यासको संख्या पनि त्यतिकै संख्यामा छन् । कथातर्फ त दलित साहित्यकारका कृतिभन्दा गैर दलित साहित्यकारका कृतिको संख्या भण्डै दोब्बरले बढी छ ।

तालिका ३.२ : दलित साहित्य लेखनको जातीय तथा लैङ्गिक अवस्था

साहित्यिक विधा	दलित साहित्यकार			गैर दलित साहित्यकार			जात नखुलेको			जम्मा		
	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा
कविता	२०	२	२२	६	२	८	०	०	०	२६	४	३०
उपन्यास	८	०	८	८	०	८	०	०	०	१६	०	१६
कथा	३	०	३	५	०	५	०	०	०	८	०	८
जीवनी	८	२	१०	१	०	१	१	०	१	१०	२	१२
नाटक/गीति नाटक	६	०	६	३	०	३	०	०	०	९	०	९
गीत संग्रह	१	१	२	४	०	४	०	०	०	५	१	६
संस्मरण	२	२	४	०	०	०	०	०	०	२	२	४
निबन्ध	२	०	२	०	०	०	०	०	०	२	०	२
जम्मा	५०	७	५७	२७	२	२९	१	०	१	७८	९	८७

गैर दलित साहित्यकारहरूबाट लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, पारिजात, मोदनाथ प्रश्रित, भिमनिधि तिवारी, बालकृष्ण सम, खगेन्द्र संग्रौला, शरद पौडेल जस्ता चर्चित साहित्यकारहरूले दलित साहित्यमा कलम चलाएको पाइन्छ । खास गरी समाजमा रहेको उत्पिडितहरूको पक्षमा कलम चलाउने प्रगतिवादी साहित्यकारहरूले दलितलाई पनि केन्द्रमा राखेर साहित्य रचना गर्ने गरेका छन् । उल्लिखित सिद्धहस्त साहित्यकारहरूमध्ये पनि प्रगतिशील साहित्यकार शरद पौडेल दलित साहित्य लेखनमा निकै अगाडि छन् । पौडेलको उपन्यास *लिखेले* समग्र आख्यान विधामा नै निकै महत्वपूर्ण स्थान बनाएको छ । उपन्यासका अतिरिक्त पौडेलका नाटक र गीति संग्रह पनि प्रकाशित छन् । अर्का चर्चित प्रगतिशील साहित्यकार खगेन्द्र संग्रौलाले पनि *जुनकिरीको संगीत* जस्तो सशक्त उपन्यास लेखेर दलित साहित्य लेखनमा आफूलाई उभ्याएका छन् । अर्का प्रगतिवादी साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितको *मानव* महाकाव्य पनि दलित विषयलाई केन्द्रमा राखेर लेखिएको निकै चर्चित कृति हो । त्यस्तै, बालकृष्ण समले दलितको विषयलाई उठाएर *चिसो चुल्हो* महाकाव्य लेखेका छन् भने भिमनिधि तिवारीले *विसे नगर्ची* नामक नाटक लेखेर दलित विषयवस्तुलाई उठाएका छन् । यस्तै, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले *गाइने गीत* नामक कविता संग्रहमार्फत दलित विषयलाई आफ्नो साहित्य लेखनमा स्थान दिए । प्रगतिशील महिला साहित्यकार पारीजातले भने *जुठी दमिनी* चित्र कवितामार्फत दलित महिलाको पीडा र व्यथालाई स्थान दिएकी छिन् ।

दलित विषयमा साहित्यिक कृति लेखेर उल्लेख्य योगदान दिने दलित समुदायभित्रका साहित्यकारहरूमा आहुती (विश्वभक्त दुलाल), रणेन्द्र बराली, सरोज दिलु (विश्वकर्मा), टि.आर. विश्वकर्मा, जवाहर रोका, रविमान लमजेल, आदि छन् । तीमध्ये आहुतीका रचनाहरू बढी नै चर्चित छन् । आहुतीद्वारा लिखित *नयाँ घर*, *स्खलन* जस्ता उपन्यास तथा *तपस्वीका गीतहरू* कविता संग्रहले बढी चर्चा पाएका छन् । त्यस्तै सरोज दिलु (विश्वकर्मा) तथा रणेन्द्र बराली संख्याका हिसावले बढी नै दलित साहित्य सिर्जना गर्ने दलित साहित्यकारहरूको पङ्क्तिमा पर्दछन् । दिलुले कविता विधादेखि उपन्यास, जीवनी, गीति नाटक जस्ता विधामा हात हालेका छन् भने बरालीले उपन्यास, कथा संग्रह, जीवनी तथा नाटक विधामा कलम चलाएको पाइन्छ ।

लिङ्गका आधारमा हेर्दा पुरुषको निकै बाहुल्य देखिन्छ, भने महिलाद्वारा लेखिएको कृतिहरू नगण्य मात्रामा छन् । कुल दलित साहित्यका कृतिमध्ये पुरुषद्वारा लेखिएका कृति ९० प्रतिशत भन्दा बढी (कुल ८७ मध्ये ७८ ओटा) छन् भने महिलाद्वारा लिखित कृतिहरू १० प्रतिशत पनि पुग्दैनन् । महिलालिखित दलित साहित्यका ९ ओटा पुस्तकमध्ये पनि ४ ओटा कविता छन् भने जीवनी २, संस्मरण २ र गीत संग्रह १ छन् । उपन्यास, कथा संग्रह, निबन्ध, नाटक विधामा महिलाको उपस्थिति शून्य छ । त्यस्तै, ९ ओटा महिला साहित्यकारहरूद्वारा लेखिएका दलित केन्द्रित पुस्तकहरूमध्ये ७ ओटा दलित महिला तथा २ ओटा गैर दलित महिलाद्वारा लेखिएका छन् । नाम लिएर भन्नुपर्दा गैर दलित महिला साहित्यकारतर्फ एक जना चाहिँ प्रसिद्ध प्रगतिशील साहित्यकार पारिजात हुन् । त्यस्तै, दलित महिला साहित्यकारतर्फ पञ्चकुमारी परियार, दुर्गा घिमिरे 'घायल' विश्वकर्मा लगायत छन् ।

३.४ दलित साहित्यका प्रकाशक

प्रकाशक भन्नाले पुस्तकको छपाइका लागि आर्थिक लगानी गर्ने पक्षलाई बुझिन्छ । कुनै पनि कृति लेखनका हिसावले सम्पूर्णरूपले तयार भइसकेपछि त्यसलाई विभिन्न साजसज्जासहित पुस्तकका रूपमा छाप्ने काममा ठुलै लगानी लाग्ने गर्दछ, जसमा लेखकलाई दिइने पारिश्रमिक अर्थात् लेखकस्वसम्म समावेश हुने गर्दछ । यस्ता खर्च बेहोर्नका लागि कुनै पक्ष तयार हुनुपर्दछ । ऊ नै प्रकाशक हो । प्रकृतिका हिसावले पुस्तकको प्रकाशनमा विभिन्न किसिमका प्रकाशकहरू संलग्न भएका हुन्छन् । व्यक्तिदेखि सरकारी संघसंस्थासम्म प्रकाशक भएर पुस्तक छाप्ने गर्दछन् ।

तालिका ३.३ : दलित साहित्य प्रकाशनमा संलग्न संस्थाको प्रकृति

क्र.सं.	संस्थाको प्रकृति	पुस्तकको संख्या
१.	गैरसरकारी संस्था दलितसम्बन्धी गैर दलित सम्बन्धी	२१ १२
२.	व्यावसायिक प्रकाशक	२२
३.	सरकारी संस्था	४
४.	व्यक्तिगत प्रकाशक	१६
५.	प्रकाशक नखुलेको	१२
जम्मा		८७

दलित साहित्यका पुस्तकको सन्दर्भमा हेर्दा के देखिन्छ भने त्यहाँ व्यक्तिदेखि गैरसरकारी संस्था, व्यावसायिक प्रकाशन गृह, सरकारी संस्था जस्ता सबै पक्ष पुस्तक प्रकाशनमा संलग्न भएको पाइन्छ । तालिका ३.३ मा हेर्दा सबैभन्दा बढी पुस्तक गैरसरकारी संघसंस्थाबाट प्रकाशित छन् जसको संख्या कुल ३३ ओटा छ । गैरसरकारी संघसंस्थामध्ये पनि दलित विषयमै काम गर्न खुलेका दलित केन्द्रित गैरसरकारी संस्थाबाट प्रकाशित पुस्तकको संख्या २१ ओटा छ भने दलितलाई मात्र केन्द्रबिन्दु नबनाइकन अरू पनि विषयमा काम गर्न खुलेका गैरसरकारी संघसंस्थाबाट प्रकाशित पुस्तकको संख्या १२ ओटा छ । खास गरी २०४६ सालको जनआन्दोलनपश्चात गैरसरकारी संघसंस्थाहरू खुल्ने क्रम हवात्तै बढेपछि त्यसको असर पुस्तक प्रकाशनको क्षेत्रमा पनि परेको देखिन्छ । गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको वृद्धिसँगै तिनले विभिन्न सामाजिक मुद्दाहरूमा काम गर्ने सन्दर्भमा दलित साहित्यमार्फत दलित मुद्दामा सामाजिक चेतना अभिवृद्धि गर्नका लागि पुस्तक प्रकाशनको काममा पनि सघाएको पाइन्छ । त्यसैले २०४६ सालपछिको अवस्थामा हेर्दा गैरसरकारी संस्थाको दलित साहित्य पुस्तक प्रकाशनमा संलग्नता निकै बढेको छ । अध्याय २ मा समावेश पुस्तकको सूचीबाट पनि उक्त कुरा प्रस्ट हुन्छ । यसरी दलित साहित्यको प्रकाशनमा प्रमुख भूमिका खेल्ने गैरसरकारी संस्थाहरूको नाम हेर्ने हो भने दलित सेवा संघ, आत्मनिर्भर विकास मञ्च, दलित गैरसरकारी संस्था महासंघ, नेपाल दलित

साहित्य तथा संस्कृति प्रतिष्ठान, जनउत्थान प्रतिष्ठान, रत्नमाया दलित साहित्य संरक्षण समिति जस्ता संस्थाहरू अग्रपङ्क्तिमा छन् ।

व्यावसायिक प्रकाशक भन्नाले एकै वा धेरै व्यक्तिको निजी लगानीमा प्रकाशन गृहका रूपमा स्थापना भएर नाफाको उद्देश्यसहित खुलेका संस्थालाई बुझ्ने गरिन्छ । नेपालमा साहित्यको क्षेत्रमा व्यावसायिक प्रकाशकहरूको भूमिका निकै ठुलो छ । व्यावसायिक प्रकाशककै संलग्नताका कारण साहित्य क्षेत्रले निकै फड्को मार्न पुगेको छ । तर व्यावसायिक प्रकाशकहरूको सरोकार नाफा हुने भएकाले तिनले प्रायजसो स्थापित लेखक तथा साहित्यकार र समाजमा विकने खालको विषयमा नै पुस्तक छापने गर्दछन् । त्यस हिसावले हेर्दा दलित साहित्यका पुस्तक त्यसमाथि पनि नाम नचलेका साहित्यकारका पुस्तकहरू तिनको प्राथमिकतामा पर्ने गर्दैनन् । त्यति हुँदा हुँदै पनि कुल दलित साहित्यका पुस्तकमध्ये २२ ओटा पुस्तकहरू व्यावसायिक प्रकाशकहरूबाट निस्किएका छन्, जुन कुल दलित साहित्यको भण्डारमा उल्लेख्य संख्या हो । दलित साहित्यको प्रकाशनमा संलग्न व्यावसायिक प्रकाशकहरूमा विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. सबभन्दा अग्रपङ्क्तिमा देखिएको संस्था हो । यस संस्थाले दलित साहित्यका कविता, उपन्यास, कथा आदि सबै विधामा पुस्तक प्रकाशन गरेको पाइन्छ । योबाहेक अन्य थुप्रै प्रकाशकहरू पनि संलग्न छन् तर तिनले एकदुई पुस्तकहरू मात्र प्रकाशन गरेका छन् । खास गरी दलित साहित्यका पुस्तकको विक्री बेसरी नाफा कमाउने गरी नहुने हुँदाहुँदै पनि व्यावसायिक प्रकाशन गृहहरू संलग्न हुनुको कारण चाहिँ प्रायजसो लेखक र प्रकाशकबीचको व्यक्तिगत सम्बन्धले नै हो भन्न सकिन्छ ।

सरकारी प्रकाशक भन्नाले सरकारको लगानी तथा व्यवस्थापन रहेका संस्थाहरूको प्रकाशनमा संलग्नतालाई बुझाउँछ । दलित साहित्यका पुस्तकहरू अत्यन्त कम मात्रामा सरकारी प्रकाशकहरूबाट निस्किएका छन् त्यसको संख्या जम्मा ४ ओटा रहेको छ । त्यसमा पनि साभा प्रकाशन मात्र छ । साभा प्रकाशनले लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको *गाइने गीत* (२०२४), बालकृष्ण समको *चिसो चुल्हो* (२०१५), मुक्तिनाथ तिमिल्सेनाको *को अछूत ?* (२०११) र रणेन्द्र बरालीको

दलितको दैलो (२०६८) प्रकाशन गरेको छ ।^१ साभा प्रकाशन पनि एक किसिमले नाफामुखी संस्था (सहकारी) भएकाले उसले पनि अन्य पुस्तक जसरी दलित केन्द्रित साहित्यका पुस्तकलाई महफ्व दिएको देखिँदैन । राज्यको काषबाट चलेको साभा प्रकाशन जस्तो संस्थाले समाजमा पछाडि पारिएका दलित समुदायका मुद्दामा आधारित साहित्य सिर्जना गर्ने काममा लगानी नगर्नु उदेक लागदो कुरा हो ।

कतिपय लेखकहरूले लगानी गर्ने प्रकाशक नपाएका कारण पनि पुस्तक छापने शोख पुरा गर्न आफैँ लगानी गरेर आफ्नै वा परिवारका नाम प्रकाशकका रूपमा राखेर पुस्तक प्रकाशन गर्ने गर्दछन् । कतिले व्यावसायिक वा गैर व्यावसायिक प्रकाशक पुस्तक छापन तयार हुँदा हुँदै पनि नामका लागि वा पुस्तक बेचेर प्राप्त हुने आमदानी आफूले नै राख्नका लागि व्यक्तिकै आफूले नै लगानी गर्ने गर्दछन् । दलित साहित्यका पुस्तकको हकमा हेर्दा पहिलो कारणले चाहिँ काम गरेको भन्न सकिन्छ । प्रायजसो कविताहरू व्यक्तिगत प्रकाशनमा निस्केका छन् । दलित साहित्य उसै पनि निश्चित पाठकका लागि लक्षित गरेर लेखिने हुनाले आम पाठकले यसलाई खरिद गर्ने सम्भावना कम नै हुने गर्दछ । त्यसो भएपछि व्यावसायिक प्रकाशकहरू यसप्रति आकर्षित हुने सम्भावना न्यून रहन्छ । त्यसमाथि कविताको पाठक अन्य विधाका तुलनामा कम नै हुन्छन् भन्ने तथ्यमा कसैको विमति हुन सक्दैन । किनकि उपन्यास, कथा जस्ता आख्यान विधाका कृतिहरूका कयौँ संस्करण निस्कँदा कविताका पुस्तकहरू यदाकदाबाहेक दोहोरिएर छापिने गरेका छैनन् । यस्तो परिस्थितिमा दलित साहित्यका पुस्तकहरू लेखकले आफैँ लगानी गरेर प्रकाशन गर्नुपर्ने बाध्यता पनि रहेको भन्न सकिन्छ । तालिका ३.३ बाट व्यक्तिगत प्रकाशकको संख्या १६ रहेको देखिन्छ । यो प्रत्यक्ष देखिएको तथ्यांक मात्र हो तर कतिपय पुस्तकमा प्रकाशकको नाम कतै उल्लेख नभएकाले प्रकाशकको पहिचान हुन सकेको छैन । त्यस्ता पुस्तकको संख्या १२ ओटा रहेको छ । खास गरी प्रकाशकको पहिचान नखुलेको कारण प्रायः के हुने गर्दछ भने त्यसमा प्रायः लेखक स्वयंको लगानी भएको हुन्छ । व्यावसायिक रूपले प्रकाशन गर्ने संस्थाले आफ्नो नाम उल्लेख नगर्ने सम्भावना नै छैन किनकि उसलाई नाम प्रचार गर्नु पनि परेको हुन्छ । गैरसरकारी

^१ वि.सं. २०११ मा को अछूत ? पुस्तकको पहिलो संस्करण भने इन्द्रमान शेरचन र चन्द्रमान शेरचनले व्यक्तिगत लगानीमा प्रकाशन गरेका थिए ।

संस्थाले पनि आफूले प्रकाशन गरेको पुस्तकमा नाम त उल्लेख गर्छ, नै किनकि उसलाई पनि आफूले गरेको काम समाजमा र दातालाई देखाउनु परेको हुन्छ । सरकारी संस्था पनि त्यही हो, उसलाई पनि काम देखाउनु परेको हुन्छ, त्यसमाथि साभा प्रकाशन व्यावसायिक प्रकृतिको संस्था भएकाले उसले आफ्ना हरेक पुस्तकमा नाम उल्लेख गर्छ । त्यसैले साभा प्रकाशनबाट निस्किएका पुस्तक हो भने नाम नहुने कुरै भएन । त्यसैले के भन्न सकिन्छ भने तालिका ३.३ मा उल्लिखित १२ ओटा प्रकाशक नखुलेका कृतिहरू पनि लगभग सबैजसो व्यक्तिगत प्रकाशकबाट नै छापिएका हुन् भनेर अड्कल काट्न सकिन्छ । किनकि प्रायः एउटै व्यक्ति लेखक र उसकै लगानीमा प्रकाशन गरिएको पुस्तकमा मुद्रक भनेर छापे प्रेसको नाम उल्लेख भए पनि प्रकाशक भनेर केही पनि लेखिएको हुँदैन । यस आधारमा व्यक्तिगत प्रकाशकबाट छापिएका पुस्तकको संख्या २८ ओटा छ । यसरी व्यक्तिगत प्रकाशकको स्थान दलित साहित्य लेखनमा गैरसरकारी संस्थापछि दोस्रो स्थानमा छ, भन्न सकिन्छ । निजी रूपमा प्रकाशन गर्ने क्रम उल्लेख्य हुनुलाई चाहिँ दलित साहित्य लेखन वा प्रकाशन व्यक्तिगत शोखको विषय हो भनेर बुझ्न सकिन्छ ।

३.५ प्रकाशन स्थानका आधारमा दलित साहित्य

प्रकाशन स्थानका हिसावले हेर्ने हो भने नेपाली दलित साहित्य काठमाडौँकेन्द्रित नै देखिन्छन् । तालिका ३.४ मा देखाइएअनुसार दलित साहित्यका कुल ८७ ओटा पुस्तकमध्ये ६६ अर्थात करिब ७५ प्रतिशत पुस्तकहरू काठमाडौँबाटै प्रकाशित छन् । काठमाडौँबाहिरबाट प्रकाशन भएका ११ ओटा छन् । ती काठमाडौँबाहिरका प्रमुख सहरी क्षेत्रहरू जस्तो : भापा, धरान, विराटनगर, चितवन, पोखरा, बुटवल, सुर्खेत, महेन्द्रनगर, आदि ठाउँबाट निस्किएका छन् । प्रकाशन स्थान खुल्न नसकेका पुस्तकहरूको संख्या १० ओटा छ । काठमाडौँ केन्द्रित हुनु दलित साहित्यको मात्रै नभई समग्र पुस्तक प्रकाशनकै पनि प्रवृत्ति हो । काठमाडौँ बाहिर जतिसुकै साहित्यिक प्रतिभाहरू जन्मिरहेका भए पनि प्रकाशनका लागि भने काठमाडौँमा नै भरपर्नु परेको अवस्थालाई यसले देखाउँछ । दलित मुद्दामा काम गर्ने संस्था यहीं थुप्रिएका, प्रकाशन उद्योगका लागि आवश्यक आधुनिक तथा अत्याधुनिक प्रविधि तथा स्रोत साधन यहीं भएको, अनेक कामका सिलसिलामा साहित्यकारहरू पनि काठमाडौँमा नै बसोबास गरेको तथा उनीहरूको सम्बन्ध सम्पर्क यहीं बढी

भएको, पाठकको संख्या पनि यहीं बढी भएको आदि विभिन्न कारणहरूले गर्दा दलित साहित्यको प्रकाशन काठमाडौँ केन्द्रित रहेको देखिन्छ ।

तालिका ३.४ : दलित साहित्यका पुस्तकहरू प्रकाशन हुने स्थान

क्र.सं.	विधा	काठमाडौँ उपत्यका भित्र	काठमाडौँ उपत्यका बाहिर	स्थान नखुलेको	जम्मा
१.	कविता संग्रह	१९	५	६	३०
२.	उपन्यास	१४	१	१	१६
३.	कथा संग्रह	६	१	१	८
४.	जीवनी	११	१	०	१२
५.	नाटक	६	१	२	९
६.	गीत संग्रह	५	१	०	६
७.	संस्मरण	४	०	०	४
८.	निबन्ध	१	१	०	२
जम्मा		६६	११	१०	८७

अध्याय ४

सारांश र निष्कर्ष

४.१ शोधको सारांश

ऐतिहासिक तथ्यअनुसार किरात राज्यको पतन र भारतबाट आएका लिच्छवीहरूले शासन व्यवस्था सुरु गरेदेखि नेपालमा वर्ण व्यवस्थाले प्रवेश पाएको हो । लिच्छवी शासन व्यवस्थामा वि.स. ६५० को दशकको अन्त्यतिर नेपालमा छुवाछूत प्रथा लागू हुन पुग्यो । यस अध्ययनमा दलित साहित्य भन्नाले विषयवस्तुका हिसावले दलितलाई नै केन्द्रबिन्दु बनाएर लेखिएको सिंगो पुस्तकलाई लिइएको छ । यद्यपि कविता संग्रह, गीत संग्रह तथा कथा संग्रहका सन्दर्भमा भने शीर्ष कविता, गीत वा कथा दलित विषय बनाइएका वा धेरै मात्रामा दलित विषयवस्तुलाई उठाइएका रचनाहरू समेटिएका साहित्यलाई लिइएको छ । नेपाली साहित्यमा दलित विषयको प्रत्यक्ष प्रवेश भने *गोरखा संसार*मा वि.सं. १९८६ मा प्रकाशित 'एउटा गरीब सार्कीको छोरी' प्रकाशन भएपछि नै भयो । यो दलित विषयमा लेखिएको पहिलो कथा थियो । त्यसपछि केही छिटपुट मात्रामा फुटकर रचनाहरू छापिएको देखिन्छ भने पुस्तकाकार कृति भने मुक्तिनाथ शर्माले २०११ सालमा लेखेको उपन्यास 'को अछूत' नै हो । वि.सं. २००७ सालपछि करिब एक दशकमात्र प्रजातान्त्रिक अभ्यास गर्न पाएको नेपाली समाजमा २०४६ सालसम्म आइपुग्दा केही स्थापित साहित्यकारहरूले १०-११ ओटा पुस्तक लेखेकाबाहेक दलित विषयले नेपाली साहित्य प्रकाशनमा उल्लेख्य फड्को मार्न सकेन । २०४६ सालपछि २०६२ सालसम्मको अवस्थामा भने गुम्सिएर रहेका प्रतिभाहरू एकैचोटी प्रस्फुटन हुन पाए । त्यसअघि जम्मा एक दर्जन पनि दलित साहित्यका पुस्तक नलेखिएको अवस्थामा एकैचोटी चार दर्जन पुस्तकहरू यस अवधिमा प्रकाशन हुन पुगे । त्यसपछिको पाँच वर्षको अवधिमा नै पनि दुई दर्जन दलितकेन्द्रित साहित्यिक कृतिहरू प्रकाशित भइसकेका छन् ।

वि.सं. २०४६ सालको परिवर्तनले राजनीतिक रूपमा मात्र होइन सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा पनि नेपालको इतिहासमा निकै ठुलो महत्व बोकेको थियो । यसपछि नेपाली समाजको चौतर्फी ढंगले रूपान्तरणको बाटो खुलेको थियो । त्यसै सिलसिलामा दलित साहित्यले पनि फड्को मार्न सकेको भन्न सकिन्छ । किनकि दलित विषयमा केन्द्रित रहेर त्यसअघि काम गर्न नसकिने अवस्थामा त्यसपछि विभिन्न सामाजिक मुद्दामा एकलै वा संगठित रूपले काम गर्ने वातावरण बनेको थियो । सञ्चार, शिक्षा आदिमा आएको विकासका कारण नेपाली जनताको चेतनास्तर पनि निकै माथि उठ्न पुगेको थियो । त्यसको असर दलित साहित्यको विकासमा पनि केही मात्रामा परेको भन्न सकिन्छ ।

जातिगत वा लैंगिक आधारमा हेर्ने हो भने दलित साहित्यमा दलित पुरुषको वर्चस्व छ । कुल दलित साहित्यमध्ये एक तिहाइभन्दा बढी गैर दलितद्वारा रचिएका छन् । तर दलित साहित्यकारको वर्चस्व कविता वा जीवनी लेखनमा भए पनि आख्यान विधामा दलित तथा गैर दलित बराबरीजसो संख्यामा छन् । लैंगिक हिसावले हेर्ने हो भने त महिलाले लेखेको दलित साहित्यका कृतिहरूको संख्या १० प्रतिशत जतिमात्रै छ । त्यसमा पनि दलित र गैर दलित महिलाको संख्या लगभग बराबरीको संख्यामा रहेको छ ।

प्रकाशकहरूलाई हेर्दा गैरसरकारी संस्था (गैसस) को वर्चस्व दलित साहित्यका पुस्तक प्रकाशनमा प्रस्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । कुल प्रकाशितमध्ये एक तिहाइ भन्दा बढी पुस्तकहरू गैससको नामबाट प्रकाशित भएका छन् । त्यसमा केही बढी दलितसम्बन्धी काम गर्न खुलेका गैसस छन् भने त्यसभन्दा केही कम गैर दलित मुद्दामा काम गर्न खुलेका गैससहरू छन् । दोस्रो स्थानमा व्यक्तिगत प्रकाशन नै पर्न आउँदछन् । नाम नखुलेका प्रकाशकलाई पनि व्यक्तिगत प्रकाशन भन्न सकिने हुनाले एक तिहाइ पुस्तक प्रकाशन व्यक्तिगत पहलमा नै भएको पाइन्छ । एकतिहाइभन्दा कमको संख्यामा दलित साहित्यका पुस्तकहरू व्यावसायिक प्रकाशन गृहहरूले गरेका छन् भने सरकारी संस्थाको संलग्नता ज्यादै न्यून रहेको छ । स्थानका हिसावले समग्र साहित्यमा जस्तै दलित साहित्यको पनि उर्वर भूमि काठमाडौँ उपत्यका हो भन्न सकिन्छ । तीन चौथाइभन्दा पनि बढी

पुस्तकहरू काठमाडौँ उपत्यकाभित्रैबाट निस्किएका छन् । यो प्रकाशन स्थानका हिसावले मात्रै भनिएको हो । यसको अर्थ ती साहित्यकारहरू काठमाडौँकै हुन् भन्ने अर्थ लगाउन मिल्दैन ।

दलित साहित्यले उठाएका विषयवस्तुहरू नेपाली समाजमा दलितले भोगेका पीडा, विभेद तथा अन्याय, अत्याचारकै सेरोफेरोमा घुमेको पाइन्छ । सार्वजनिक स्थलमा प्रवेश गरेको वा कथित उच्च जात वा तिनका सामग्री छोएका निहुँमा दलितमाथि उच्च जात भनिनेहरूले दिएका यातना, गैर दलितले दलितसँग शारीरिक सम्बन्ध राखेपछि दलित महिला वा यदाकदा पुरुषले उल्टै समाजमा खेप्नुपरेको बहिस्कार तथा गाउँ निकाला, अन्तर्जातीय विवाहका कारण भोग्नुपरेका यातना र शारीरिक तथा मानसिक पीडा, उच्च जातका मुखिया वा साहुको घरमा श्रम गर्दा दलितमाथि भएको श्रम शोषण जस्ता विषय दलित साहित्य लेखनका क्रममा प्रसस्तै मात्रामा उठेका पाइन्छन् । यसका साथै, अधिकारका लागि दलितलाई जागरुक बनाउन तथा दलितभित्र रहेका आन्तरिक विभेद र कमीकमजोरीलाई हटाउन पनि दलित साहित्यले निकै प्राथमिकता दिएका देखिन्छन् । दलितबीच नै पनि कामी, दमाई, सार्की आदि जातजातिमा हुने आन्तरिक विभेद र छुवाछूतलाई पनि साहित्यिक लेखनमा केही मात्रामा उठाइएको छ । त्यस्तै, प्रौढ साहित्यहरूमा दलित जातिको सीपलाई मुल्यवान हुँदाहुँदै पनि समाजले भाउ नदिएकोमा आक्रोश व्यक्त गरिएको पाइन्छ, भने बाल साहित्यहरूमा दलितहरूको लुगा सिलाउने, फलामका भाँडा बनाउने जस्ता सिपको निकै प्रशंसा गरेर उनीहरूका कामको बालबालिकालाई महफ्व बुझाउन खोजिएको पाइन्छ । तर समग्र साहित्यको अवस्थालाई विचार गर्दा के देखिन्छ, भने एकाधबाहेक सबैमा वर्षौँदेखिको आक्रोश र कृण्ठा व्यक्त गरिएको नै पाइन्छ । सहअस्तित्वको भावनालाई बढाउने कोणबाट निकै कम मात्रामा साहित्य रचना भएका छन् । न त समाधानका उपाय खोज्नेतर्फ नै साहित्य लाग्न सकेको पाइन्छ । अर्थात् दलित साहित्यमा कथित उच्च जातको विरुद्धमा आक्रोश तथा आवेग मात्र व्यक्त गर्ने गरेको प्रायः भेटिने गर्दछ । दलितमाथि भएका सकारात्मक व्यवहार तथा दलितले पनि सफलता प्राप्त गरेका कथाहरूलाई बाहिर ल्याएर सकारात्मक रूपले प्रेरणा दिने कुरामा दलित साहित्य चुकेको महसुस हुन्छ । दलित भनेका सबै नै अति पिछडिएका तथा प्रगति गर्ने नसकेका वा नसक्ने समुदायका रूपमा अधिकांश साहित्य लेखनमा चित्रित गरिएको पाइन्छ ।

४.२ शोधको निष्कर्ष

इतिहासका पाना पल्टाउने हो भने नेपालमा जातपात तथा वर्ण व्यवस्थाको सुरुआत भएको १४ सय वर्ष भयो । जात वा वर्णका आधारमा कुनै पनि व्यक्ति वा समुदायमाथि समाजमा विभेद वा छुवाछूत हुन हुँदैन भन्ने आवाज उठ्न थालेको भने धेरै भएको छैन । राज्यले पनि छुवाछूत हटाउन राणा शासनको पतनपछि विभिन्न कानून बनाउँदै र भएका कानूनमा सुधार गर्दै समाजमा कलंकको रूपमा रहेको छुवाछूत प्रथा अन्त्य गर्न खोजिरहेको छ । पहिलेका कानूनमा जातिकै आधारमा कसैले कसैमाथि छुवाछूत गर्न पाइँदैन भनेर मात्र उल्लेख हुने गरेकामा २०६३ सालमा लोकतन्त्र बहालीपछि त ती कानूनमा संशोधन गर्दै छुवाछूतको व्यवहारलाई दण्डनीय नै बनाइएको छ (नेपाल सरकार, २०६८) । अर्थात् अब उप्रान्त कसैले कसैमाथि छुवाछूत गर्दा उक्त व्यक्ति सजायको भागिदार हुनुपर्ने कानूनी व्यवस्था छ । त्यतिमात्रै होइन यस्तो सामाजिक विभेदलाई हटाउन प्रोत्साहन पुगोस् भनेर दलितसँग अन्तर्जातीय विवाह गर्ने जोडीलाई राज्यले नगद रुपियाँ दिने नीति नै पनि ल्यायो । त्यस्तै, माओवादीले सबै हेपिएका, पिछडिएका र उत्पिडित जनताको मुक्तिको नारासहित २०५२ सालदेखि राज्यविरुद्ध सशस्त्र युद्ध चलाउँदा उत्पिडितहरूलाई अधिकारका तथा समानताका लागि लड्न उत्प्रेरित मात्र गरेन जातपातका आधारमा कसैले कसैमाथि भेदवाभपूर्ण व्यवहार गरेमा कडा कारवाही गर्ने नीति समेत अख्तियार गर्‍यो ।

यी सबै खालका प्रयासहरू हेर्दा छुवाछूत प्रथा नेपाली समाजबाट निमित्त्यान्न भइसक्नुपर्ने हो । तर, नेपाली समाजमा छुवाछूत र दलितमाथि हुने उत्पिडन केही मात्रामा कमी भए पनि त्यो अबै नेपाली समाजको एउटा समस्याको रूपमा रहेको छ । यसबाट के देखिन्छ भने जनताको चेतनाको स्तर नउठाइकन राज्यले वा कुनै समूहले जतिसुकै प्रयास गरे पनि समाजमा वर्षौँदेखि जरा गाडेर बसेका अन्धविश्वास तथा रुढिवादी प्रथा र मान्यताहरू सहजै हट्न मुश्कील छ । जनताको चेतनास्तर उकास्नका लागि औपचारिक शिक्षाका अलावा कला, संगीत र साहित्यको निकै ठूलो महत्व हुन्छ । विकसित समाजमा नागरिक शिक्षित हुन्छन्, त्यहाँ कला, संगीत र साहित्यले उल्लेख्य फड्को मारेको हुन्छ त्यसैले त्यहाँ रुढिवादी, अन्धविश्वास तथा पछ्यौटेपन पनि

रहँदैन । हाम्रो जस्तो अविकसित समाजमा त्यस्ता कुराहरू समस्याका रूपमा रहेका हुन्छन् जो सानोतिनो प्रयासले हटाउन सम्भव हुँदैन ।

नेपाली साहित्यमा दलित साहित्यको स्थानलाई यो अध्ययनले राम्ररी उजागर गरेको छ । आज कुल दलित साहित्यका पुस्तक दशौँ हजारको संख्यामा प्रकाशित हुँदा दलित मुद्दामै केन्द्रित दलित साहित्यको संख्या भने एक सय पनि नपुगेको अवस्था छ । साहित्यले जहिले पनि अग्रगति वा समाज परिवर्तनका लागि भूमिका खेल्ने भएकाले दलित साहित्यले निश्चित रूपमा दलितको चेतनास्तर उकास्दै उनीहरूलाई अग्रगति दिने लक्ष लिएको हुन्छ । यस अर्थमा दलित साहित्यको मात्रा समग्र साहित्य भण्डारमा जति धेरै भयो उति त्यसले दलित मुक्तिका लागि तथा उनीहरूमाथि भएको अन्याय र उत्पिडनविरुद्ध लड्नका लागि अभिप्रेरित गर्न सक्छ । यस मानेमा दलित साहित्यका पुस्तकहरू जति थोरै मात्रामा निस्केका छन् त्यो निकै अपर्याप्त छ । त्यसमाथि पनि सबैभन्दा धेरै पढिने आख्यान विधामा त निकै कम दलित केन्द्रित साहित्यहरू रहनु थप चिन्ताको विषय हो ।

हुन त परिवर्तन एकैपटक हुने चिज होइन, एकै पटक हुने परिवर्तन दीगो रहन पनि सक्दैन । जसरी सामाजिक विभेद वा छुवाछूतविरुद्धको चेतनास्तर नेपाली समाजमा क्रमशः उठ्दै गएको छ, त्यसरी नै दलित साहित्यले पनि क्रमशः फड्को मार्दै गएको देखिन्छ । दलित साहित्य प्रकाशनलाई कालक्रमिक आधारमा विभाजन गरेर हेर्दा संख्यामा मात्रै होइन गुणस्तरमा समेत यसले अस्तिभन्दा हिजो र हिजोभन्दा आज फड्को मार्दैगएको छ । जहाँनियाँ राणा शासनको १०४ वर्ष अर्थात् २००७ सालअघि औपचारिक शिक्षा लिनसमेत सर्वसाधारणलाई बन्देज भएका बेलामा दलित साहित्य लेखनका लागि कोही अघि सर्ने अवस्था नै थिएन । यद्यपि *गोरखा संसार*मा १९८६ मा प्रकाशित कथा 'एउटा गरीब सार्कीको छोरी' यसतर्फको पहिलो पाइलो थियो । यद्यपि त्यसको प्रस्तुति कस्तो थियो भन्ने सम्बन्धमा केही भन्न सकिँदैन । वि.स. २००७ देखि २०४६ बीचको पनि धेरै जसो समयमा अप्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था कायम रहेका कारण दलित साहित्यले प्रगति गर्न सकेन, किनकि यस अवधिमा पनि जो थिचिएका दलित समुदाय हुन् ती आफैं आर्थिक र शैक्षिक रूपमा निकै नै पछाडि रहेकाले न त उनीहरू आफैँले साहित्य रचना गर्न सके न त

अरूले उनीहरूको बारेमा लेखिदिए । साथै, जातीय अधिकार वा छुवाछूत जस्ता विभेदका बारे कलम चलाउँदा पनि साम्प्रदायिक वा समाज भाँड्न खोजेको आरोप लाग्ने अवस्था थियो त्यो । यसरी २०४६ सालअघिको अवस्थामा दलित साहित्यका पुस्तकको संख्या निकै न्युन हुनुलाई त्यस रूपमा अर्थ्याउन सकिन्छ ।

वि.सं. २०४६ पछि जुन रूपमा दलितकेन्द्रित साहित्यिक पुस्तकको संख्या बढ्न थाल्यो, त्यसमा दुईओटा प्रमुख कारण विद्यमान रहेको भन्न सकिन्छ । पहिलो, दलित समुदायमा शिक्षा तथा चेतनाको स्तर वृद्धि हुँदै जानु । २०४६ सालको तुलनामा त्यसपछिका वर्षहरूमा गाउँगाउँमा स्कूल तथा कलेज खुल्ने क्रममात्रै बढेन दलितहरूको पहुँच पनि शिक्षामा बढ्दै गयो । शिक्षामा पहुँच पुग्नाले उनीहरूले आफ्नो अभिव्यक्ति क्षमतालाई बढाउन सके, फलस्वरूप साहित्यको क्षेत्रमा पनि त्यसको असर पर्यो । अचानोको चोट अचानोलाई नै थाहा हुन्छ भनेभैं आफ्ना कथा व्यथा तथा आफूमाथि उच्च जातकाले गरेका दोस्रो, नेपाली समाज उदार तथा खुल्ला प्रजातान्त्रिक समाजमा परिवर्तन हुनु । यसले गर्दा वर्षौंदेखि गुम्सिएर रहेका तथा दबिएका आवाज एकैचोटी मुखरित हुने मौका मिल्यो, जसले गर्दा कसैले विभिन्न गैरसरकारी संस्था खोल्दै त्यसमार्फत सामाजिक आन्दोलन अगाडि बढाए, कसैले राजनीतिक दलअन्तर्गत जातीय भ्रातृसंगठनमा आवद्ध भई राजनीतिक आन्दोलनलाई सशक्त पारे भने, साहित्यतर्फ रुचि हुनेले साहित्यिक क्षेत्रमा कलम चलाए । दलितमात्रै होइन गैर दलितभित्रै पनि दलितलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन आउन थाल्यो । त्यसैले गैर दलित साहित्यमा अब्बल ठहरिएका वा भर्खरै यस क्षेत्रमा प्रवेश गरेका गैर दलितहरूले पनि दलितका मुद्दाप्रति संवेदनशील हुँदै कलम चलाउन थाले । यसरी नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा २०४६ सालपछि दलितकेन्द्रित साहित्यको प्रकाशनले गति लियो ।

दलितकेन्द्रित साहित्यको अध्ययनबाट यसका प्रवृत्तिहरूबारे पनि केही निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । जस्तो, कुल दलितकेन्द्रित साहित्यको एक तिहाइभन्दा बढी कविता संग्रहहरू छन् । समग्र नेपाली साहित्यको प्रवृत्तिलाई हेर्दा पनि यस्तै चित्र देखिन्छ, त्यो अर्थमा दलित साहित्यले समग्र नेपाली साहित्यको प्रवृत्ति नै पछ्याएको पाइन्छ । उपन्यासतर्फ थोरै भएपनि उल्लेख्य तथा चर्चित कृतिहरू प्रकाशित छन् । दलित साहित्यिक निबन्ध संग्रह वा संस्मरणहरू नगण्य मात्रामा प्रकाशित भएका

छन् । दलित वा छुवाछूतको मुद्दा दलितको मात्र चासोको विषय होइन भन्ने कुरा यस अध्ययनले देखाएको छ । एकतिहाइभन्दा बढी पुस्तकका लेखक दलित हुनुले यो तथ्यलाई पुष्टि गर्दछ । खास गरी कविता, जीवनी लेखनमा दलितहरू नै अगाडि देखिएको भए पनि दलितकेन्द्रित उपन्यास, कथा तथा नाटक लेखनमा गैर दलितकै उपस्थिति केही ठुलो देखिन्छ, नभए पनि गैर दलित दलितकै हाराहारीमा छन् । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटादेखि भिमनिधि तिवारी, बालकृष्ण सम, पारिजात, मोदनाथ प्रश्रित, खगेन्द्र संग्रौला तथा शरद पौडेल जस्ता सम्मको उपस्थितिलाई हेर्दा गैर दलित साहित्यकारले दलित विषयवस्तुलाई दिएको महत्व प्रस्ट हुन्छ । लेखकहरूको लैंगिक अवस्था हेर्दा महिलाको उपस्थिति १० प्रतिशत भन्दा पनि कम देखिनु त्यसमा पनि झण्डै आधाजसो गैर दलित महिला हुनुले साहित्यतर्फ दलित महिलाको निकै कमजोर उपस्थितिको चित्र प्रस्तुत गर्छ । महिला त्यसमाथि पनि दलित महिला शैक्षिक तथा चेतनाको हिसावले निकै पछ्याडि रहेका हुनाले उनीहरूको साहित्यमा कमजोर उपस्थिति हुनुलाई अस्वाभाविक मान्न सकिँदैन ।

दलितकेन्द्रित साहित्य प्रकाशनको प्रवृत्तिमा अर्को रोचक तथ्य के हो भने दलितकेन्द्रित साहित्यको प्रकाशनमा गैरसरकारी संस्थाहरू पहिलो स्थानमा पर्न आउँछन् । पुस्तकमा प्रकाशक नखुलाइएकोलाई सामान्यतया लेखक स्वयं प्रकाशक भएको भनेर बुझ्न सकिन्छ किनकि गैसस वा व्यावसायिक वा अन्य कुनै प्रकाशकले त आफ्नो प्रचारकै लागि पनि नाम राख्ने गर्दछन् । त्यसैले दोस्रो स्थानमा व्यक्तिगत प्रकाशक रहेको देखिन्छ भने व्यावसायिक प्रकाशन गृहहरू तेस्रो स्थानमा पर्न आउँछन् । यसबाट के देखिन्छ भने दलितका मुद्दा वा दलितकेन्द्रित साहित्य गैरसरकारी संस्थाको नै प्रमुख चासोको विषय हो । अर्थात् जसरी सामाजिक आन्दोलनलाई अघिबढाउन गैससहरूले अन्य किसिमका कृयाकलाप अघि बढाएका छन्, साहित्य लेखन वा पुस्तक प्रकाशन पनि उनीहरूको प्रमुख चासोको विषय रहेछ । दलितकेन्द्रित साहित्यको बजार कमजोर रहेको अर्थात् यसका पाठक त्यति धेरै नभएको कुरा व्यावसायिक प्रकाशकहरूको तेस्रो स्थानको उपस्थितिले प्रस्ट्याउँछ । समग्र साहित्यलाई हेर्ने हो भने व्यावसायिक प्रकाशकहरूले नै नेपाली साहित्य प्रकाशनलाई धानेको अवस्थामा दलितकेन्द्रित साहित्य प्रकाशनका क्रममा उनीहरू तेस्रो स्थानमा मात्र आउनुले यस कुरातर्फ इंगित गर्छ । राज्यसँग सीधै जोडिएका प्रकाशकहरूले

प्रकाशन गरेका दलित केन्द्रित साहित्य पुस्तकको संख्या त भन् एक हातको औँलामा गन्न सकिने जतिमात्र (४ ओटा) छन् । यसले दलित मुद्दा वा दलित साहित्यतर्फको सरकारी उदासिनतालाई प्रस्ट्याउँछ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा दलितकेन्द्रित नेपाली साहित्यका बारेमा नेपालमा अध्ययनको निकै कमी रहेको छ । नेपालमा दलित केन्द्रित के कस्ता कृतिहरू लेखिएका छन् भन्ने कुराको समग्र विवरण आउन नसकेको अवस्थामा यो अध्ययनले एक किसिमका कोशेढुंगाको काम गर्न सक्छ । अर्थात् यो अध्ययन नेपाली दलित साहित्यका बारेमा सम्पूर्ण रूपले जानकारी दिने उद्देश्यले गरिएको नभए पनि र त्यो क्षमता यो अध्ययनले नराखेता पनि भविष्यमा यसबारेमा थप अध्ययन गर्नका निम्ति यो एउटा टेक्ने आधार हुन सक्छ । आगामी शोध अध्ययनका सिलसिलामा शोधकर्ताहरूले ध्यान दिनुपर्ने र दलित साहित्यको सन्दर्भमा देखिएका केही सुधारका सम्भावनाहरूलाई यहाँ बुँदागत रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ । ती बुँदाहरू निम्नानुसार छन् :

- सर्वप्रथमतः दलित साहित्यका पुस्तकको संख्या नै निकै कम रहेको अवस्थामा यसको संख्या बढाउने तथा आम पाठकसमक्ष पुऱ्याउने कुरामा नै जोड दिनु आवश्यक छ । दलित साहित्य कम निस्कने त्यसमाथि पनि बजारमा कम पुग्ने र व्यवस्थित संग्रह पनि नहुने कारणले गर्दा यसको प्रभावकारिता निकै कम हुन गएको देखिन्छ ।
- दलित साहित्य लेखनमा साहित्यिक क्षेत्रमा चिनिएका र प्रभाव राख्ने अनुहार निकै कम संख्यामा भएकाले त्यस्ता श्रष्टाहरूलाई दलितकेन्द्रित साहित्य लेखनमा आकर्षित गर्न सकेमा यसले बढीभन्दा बढी पाठकलाई आकर्षित गर्छ, र दलित मुद्दाबारे तिनलाई सचेत गराउन थप मद्दत पुग्छ ।
- जुन सुकै विधाका दलित साहित्यका विषयवस्तु एकै किसिमका छन् । नयाँ नयाँ विषय वा मुद्दाको उठान गर्ने तथा त्यसलाई फरक ढंगले प्रस्तुत गर्ने भन्दा पनि उही खालका विषयमा उही शैलीमा दलित साहित्य लेख्ने गरेको अवस्था छ । विषय तथा शैलीमा विविधताका साथै नकारात्मक विषयवस्तुमात्र उठाउने भन्दा पनि सकारात्मक ढंगले दलितलाई सचेत र उत्प्रेरित गर्ने खालका सामग्री नेपाली दलित साहित्यले पस्किनलाई जोड दिनु आवश्यक छ । यसका

अतिरिक्त दलितभिन्नै पनि विभेद र कमी कमजोरीलाई उठाउने निकै कम पुस्तकहरूमात्र भएको सन्दर्भमा दलितले आफैँ भित्रको कमजोरी पनि हटाउनुपर्छ भन्ने सन्देश दिने खालका सामग्रीलाई पनि प्राथमिकतामा राख्दा दलित साहित्य लेखन बढी प्रभावकारी हुन सक्छ ।

- अचानोको चोट अचानोलाई नै थाहा हुन्छ भनेभैँ दलितका विषयमा दलितले नै अगाडि बढेर कलम चलाउँदा राम्रो त्यसमाथि पनि दलित महिलाका समस्या तथा मुद्दाहरू अझ पेचिलो हुने भएकाले महिला साहित्यकारहरूको संख्या बढाउने तर्फ पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- दलितकेन्द्रित साहित्य प्रकाशनको संख्या र गुणस्तरको चिन्ता स्वयं दलित वा दलितसम्बन्धी काम गर्न खुलेका गैसको नै हो भन्ने मान्यता रहेको यसमा संलग्न प्रकाशकहरूको संख्याले पनि केही बताउँछ, त्यसैले यसलाई केवल दलितको मात्र समस्याका रूपमा नहेरी समग्र नेपाली समाजको चासोको विषय हो भनेर बुझ्नु आवश्यक छ । त्यसका लागि व्यावसायिक प्रकाशकले पनि आफ्नो सामाजिक दायित्व सम्भेर दलित साहित्यका कृतिहरू प्रकाशन गर्ने कुरालाई पनि प्राथमिकतामा राख्नु पर्ने देखिन्छ ।
- दलित साहित्य नलेखिकाले नै यसको संख्या थोरै छ भन्न सकिँदैन । यस शोधको अनुसूची २ मा दिइएको सीमित समयावधिकी सीमित सामग्रीहरूलाई हेरेर बनाइएको सूचीकै आधारमा पनि के भन्न सकिन्छ भने फुटकर रूपमा विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित दलित साहित्यका सामग्री (कथा, कविता, गीत, नाटक, संस्मरण, आदि) को संख्या सयौं वा हजारौंको संख्यामा छन् । अब तिनलाई एकीकृत गरेर उत्कृष्ट रचनाहरूको छनोट गरी पुस्तकाकार गर्नु आवश्यक छ । यसले दलितकेन्द्रित साहित्यक रचनामाथि पाठकको पहुँच बढाउनुका साथै ती रचनाहरू व्यवस्थित रूपमा संकलित पनि हुन पुग्छन् । समग्र साहित्यको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने यस्ता किसिमका कामहरू प्रसस्तै मात्रामा भएका छन् ।
- अन्तमा, विश्वविद्यालयका पाठ्यक्रमहरूमा दलितकेन्द्रित साहित्यका कृतिहरूलाई प्रसस्त स्थान दिने तथा दलित साहित्यबारे शोध कार्य गराउन विद्यार्थीहरूलाई प्रोत्साहित गरिनु पर्ने आवश्यकता यो अध्ययनबाट पनि बोध गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, अच्युतरमण. सन् २०००. राजालाई सल्लाह दिने बिसे नगर्ची, तिवारी नाट्य-साहित्यको विश्लेषणात्मक अध्ययन, तारानाथ शर्मा, बेञ्जु शर्मा र मञ्जु काँचुली, सं., पृ. १४४-१४८, काठमाडौँ : तिवारी साहित्य समिति ।
- अधिकारी, दीपेन्द्र. २०६८. 'मानव' महाकाव्यमा अभिव्यञ्जित विद्रोही मानवतावाद, शब्द संयोजन (मोदनाथ प्रश्रित विशेषांक), (वर्ष ८, अंक १२, पूर्णांक ९५), पृ. १६८-१७५ ।
- अधिकारी, दुर्गादत्त (डी.डी.). २०६८. शरद पौडैका उपन्यासमा दलित सौन्दर्य, प्रज्ञा, (पूर्णांक १०६), पृ. ७६-८६ ।
- अधिकारी, रविलाल. २०६८. मुक्तिनाथको औपन्यासिकता, प्रतिनिधि नेपाली समालोचना, जगदीशचन्द्र भण्डारी र ताराकान्त पाण्डेय, सं., पृ. २०४-२१५, काठमाडौँ : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
- अधिकारी 'गुहेली', द्रोण. २०६८. प्रश्रित र 'मानव' महाकाव्य, जुही (मोदनाथ प्रश्रित विशेषांक), (वर्ष ३१, अंक १, पूर्णांक ६५), पृ. ३४९-३५१ ।
- खरेल, पुण्य प्रसाद. २०६८. जातपात र छुवाछूतबारे प्रश्रितका कलमको देन, जुही (मोदनाथ प्रश्रित विशेषांक), (वर्ष ३१, अंक १, पूर्णांक ६५), पृ. ४०६-४२१ ।
- गुप्ता, रमणिका. सन् २००१. गुजराती साहित्यमे दलित कलम, दिल्ली : रमणिका फाउन्डेशन ।
- चमन लाल. सन् २००८. दलित साहित्य एक मूल्याङ्कन, दिल्ली : राजपमल एण्ड सन्स ।
- चापागाई, निनु. २०६३. नेपाली साहित्यमा दलित, रूपान्तरण, (पूर्णांक ४), पृ. ८५-१०७ ।
- २०५९. दलितसम्बन्धी उपन्यासका सन्दर्भमा लिखे, लिखे, काठमाडौँ : आत्मनिर्भर विकास मञ्च ।
- २०६६. नेपाली भाषामा दलित साहित्य समस्या र सौन्दर्यशास्त्र, दलित सन्देश, (वर्ष १, अंक ४), पृ. २९-३४ ।
- २०६८. दलित सौन्दर्यशास्त्र र साहित्य, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- मिति नखुलेको. नेपालीमा दलित साहित्य र समस्या, अप्रकाशित कार्यपत्र ।

ढकाल, घनश्याम. २०६७. *दलित सौन्दर्यशास्त्र : सम्भावना र स्वरूप. प्रवर्तक*, (पूर्णाङ्क १), पृ. ६८-७५ ।

ढुंगेल, विदुषी. सन् २०११. *आउटकास्ट्स इन लिटरेचर, द काठमाडौं पोष्ट*, १७ सेप्टेम्बर, पृ. ८ ।
दाहाल, खेम. २०६८. *मानव महाकाव्य र संसारको अपेक्षा*, जुही (मोदनाथ प्रश्रित विशेषांक), (वर्ष ३१, अंक १, पूर्णांक ६५), पृ. १७०-१८२ ।

दिलु, सरोज । २०६५ । *दलित आन्दोलनको पृष्ठभूमिमा प्रणेता टी.आर. विश्वकर्मा*, काठमाडौं : समानताका लागि साँस्कृतिक अभियान ।

दीक्षित, मदनमणि. २०६८. *प्रश्रितको 'मानव' महाकाव्य, शब्द संयोजन* (मोदनाथ प्रश्रित विशेषांक), (वर्ष ८, अंक १२, पूर्णांक ९५), पृ. २५२-२५४ ।

नेपाल सरकार. २०६८. *जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८*, काठमाडौं : राष्ट्रिय दलित आयोगग ।

पन्थी, दीन. २०६८. *कवि प्रश्रित र उनको 'मानव' महाकाव्य*, जुही (मोदनाथ प्रश्रित विशेषांक), (वर्ष ३१, अंक १, पूर्णांक ६५), पृ. ३२७-३३८ ।

पाण्डेय, ताराकान्त. २०६२. *समसामयिक प्रगतिशील नेपाली कवितामा दलितचेतना*, प्रलेस, (पूर्णाङ्क १४), पृ. ५१-७८ ।

पारिजात. २०५४. *नैकापे सर्किनी*, पारिजातका संकलित रचनाहरू-३, सिक्किम : निर्माण प्रकाशन ।

पौडेल क्षेत्री, यम बहादुर. २०६२. *यथार्थको कसीमा 'को अछूत'*, यथार्थवादी नेपाली समालोचना, घनश्याम ढकाल, सं., पृ. ३११-३२२, पोखरा : गण्डकी साहित्य संगम ।

भट्टराई, रमेश प्रसाद. २०६२. *दलित परिप्रेक्ष : प्रगतिवादी नेपाली आख्यानका सन्दर्भमा*, प्रलेस. पूर्णाङ्क १४, पृ. ७९-१२५ ।

भट्टराई, रमेश प्रसाद. २०६८. *'नैकापे सर्किनी' कथाको बहुसाँस्कृतिक विश्लेषण*, प्रतिनिधि नेपाली समालोचना, जगदीशचन्द्र भण्डारी र ताराकान्त पाण्डेय, सं., पृ. ४५२-४६२, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।

वन्त, प्रत्युष र अरू. २०५८. *छापामा दलित*, काठमाडौं : एकता बुक्स ।

- वस्ती, विवश. २०६८. पूर्ववर्ति समाजको ऐना (को अछूत ? पुस्तकको समीक्षा), नागरिक (अक्षर), १२ कात्तिक ।
- वाल्मीकि, ओम प्रकाश. सन् २००९. दलित साहित्य का सौन्दर्यशास्त्र. दिल्ली : राधाकिसन प्रकाशन ।
- वि.के., मान बहादुर र चक्रमान विश्वकर्मा. २०६५. साहित्यमा दलित, काठमाडौं : दलित सेवा संघ ।
- वि.के., मान बहादुर र राज कुमार गन्धर्व, सम्पा. सन् २००७. दलित विब्लियोग्राफी, काठमाडौं : जनउत्थान प्रतिष्ठान ।
- विश्वकर्मा 'संसार', त्रिलोक नारायण. २०६८. ब्राह्मणवादका विरोधी ब्राह्मण प्रश्रित, जुही (मोदनाथ प्रश्रित विशेषांक), (वर्ष ३१, अंक १, पूर्णांक ६५), पृ. ३१९-३२४ ।
- शर्मा, सुकुम. २०६१. नेपाली साहित्यमा छुवाछूतको आवाज, लुकेको आवाज, (वर्ष १ अंक १), पृ. १८-१९ ।
- शुभेच्छु, रमेश. २०६८. 'मानव' महाकाव्यको पात्र विधान, शब्द संयोजन (मोदनाथ प्रश्रित विशेषांक), (वर्ष ८, अंक १२, पूर्णांक ९५), पृ. २८२-२९० ।
- संग्रौला, खगेन्द्र. २०६८. संग्रामबहादुर सार्की, आधुनिक नेपाली कथा- ३, देवीप्रसाद गौतम र कृष्णप्रसाद घिमिरे, सं., पृ. ९६-१०८, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- सापकोटा, ध्रुव. २०६८. चीत्कार, आधुनिक नेपाली कथा-३, देवीप्रसाद गौतम र कृष्णप्रसाद घिमिरे, सं., पृ. १६०-१६५, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- सुन्दास, पदम. २०६९. यसरी विसे नगर्ची पुस्तक विमोचन गरियो, नेपालीमञ्च, (वर्ष २२, अंक २), पृ. ५२ ।
- सुवेदी, अनुप. २०६३. पर्दामा दलितको चित्रण, रूपान्तरण, (पूर्णांक ३), पृ. १९-३८ ।
- सुवेदी, जीवनाथ. २०६८. मानव महाकाव्यमा राष्ट्रियता, जुही (मोदनाथ प्रश्रित विशेषांक), (वर्ष ३१, अंक १, पूर्णांक ६५), पृ. २३७-२४८ ।

अनुसूची १

ढलित साहित्यकारद्वारा रचितका गैर ढलित साहित्य

१. अञ्जान अप्सरालाई रविको पत्र (उपन्यास)

लेखक : गोविन्द नेपाली दिनदुःखी

प्रकाशन मिति : २०६३

प्रकाशक : तुनदेवी नेपाली

प्रकाशन स्थान : नखुलेको

२. अधुरो सपना (काव्य संग्रह)

लेखक : दलवीर सिंह बराइली र बुद्धसिंह बराइली

प्रकाशन मिति : २०६०

प्रकाशक : नखुलेको

प्रकाशन स्थान : काठमाडौँ

३. गाउँ बस्ती रोइरहेछ (कविता संग्रह)

लेखक : किसान प्रेमी (खाती विश्वकर्मा)

प्रकाशन मिति : २०५९

प्रकाशक : रौतहट रश्मी

प्रकाशन स्थान : गौर

४. चोरिएका रात (कथा संग्रह)

लेखक : पदम सुन्दास

प्रकाशन मिति : २०२५

प्रकाशक : लेखक स्वयं

प्रकाशन स्थान : धरान

५. फेसुवा (उपन्यास)

लेखक : जवाहर रोका

प्रकाशन मिति : २०२७

प्रकाशक : नखुलेको

प्रकाशन स्थान : नखुलेको

६. मनका तरङ्ग (कविता संग्रह)

लेखक : तेजनाथ दर्नाल

प्रकाशन मिति : २०५९

प्रकाशक : नखुलेको

प्रकाशन स्थान : काठमाडौं

७. मानव मर्यादाका गीतहरू (भाग १)

लेखक : छविलाल विश्वकर्मा

प्रकाशन मिति : २०५२

प्रकाशक : लेखक स्वयं

स्थान : बुटवल

८. मानव मर्यादाका गीतहरू (भाग २)

लेखक : छविलाल विश्वकर्मा

प्रकाशन मिति : २०५२

प्रकाशक : लेखक स्वयं

स्थान : बुटवल

९. विशु दाइ

लेखक : किशोर पहाडी

प्रकाशन मिति : नखुलेको

प्रकाशक : नखुलेको

प्रकाशन स्थान : नखुलेको

अनुसूची २

दलित त्थागेजिनमा प्रकाशित दलित साहित्यका फुटकर सामग्री

कविता/गीत

क्र.सं.	लेखक	लेखको शीर्षक	पत्रिका, (वर्ष, अंक), पृष्ठ	प्रकाशन साल
१	अर्जुन दाहाल 'अपवाद'	छुवाछूत	जनउत्थान, (वर्ष १२, अंक ५), पृ. २१	२०६३/६४
२	अमृत परियार	यो कस्तो भेदभाव	जनउत्थान, (वर्ष ६, पूर्णांक ९)	२०५६
३	अमृत विश्वकर्मा	दलितहरूको वेदना	जिजीविषा, (वर्ष ९, अंक १६), पृ. १४	२०६२
४	अर्पण	यो मान्छेले	जिजीविषा, (वर्ष ५, अंक १०), पृ. ११	२०५८
५	अशोक मिजार	लाखौं कुखुरा बास्नै पर्छ	जनउत्थान, (वर्ष ८, पूर्णांक २३), पृ. ३५	२०५९
६	आर.सी. विप्लव	दर्शन	मुक्ति आन्दोलन, (वर्ष २, अंक ४), पृ. ५	२०५३
७	आशा घताने	अगाडि बढ्नु छ दलित जाति	जनउत्थान, (वर्ष ८, पूर्णांक २१), पृ. २८	२०५९
८	आशा वि.क.	खोजौं अब मुक्तिको बाटो	मार्गदर्शन, (वर्ष ४, अंक ८), पृ. ९	२०५६/५७
९	आहुती	गहुँगोरो अफ्रिका	प्रतिबोध, (वर्ष २, अंक ४), पृ. ३६	२०५६
१०	ओपेन्द्र विश्वकर्मा	कल्लीकुमारी	दलित सन्देश, (वर्ष १, अंक ५), पृ. ३९	२०६६
११	कमल विश्वकर्मा	एकजुट होऔं	समानता, (वर्ष २, अंक ४), पृ. २९	२०६१
१२	कलावती परियार	दलित	लुकेको आवाज, (वर्ष ३, अंक ५), पृ. ४३	२०६४
१३	कवि सूर्य	अछूतको वस्तीबाट	परिश्रमी, (वर्ष २, अंक ३), पृ. ८	२०५४

१४	कृष्ण परियार	ब्राह्मणवादी संस्कार	समता सन्देश, (वर्ष ५, अंक १, पूर्णांक ४), पृ. २१	२०५६
१५	कृष्ण बराली	खोक्रो उच्चता बोक्नेहरू	जनउत्थान, (वर्ष ६, पूर्णांक ९)	२०५६
१६	कृष्ण रिजाल 'सागर'	मेरो रहर	जनउत्थान, (वर्ष १५, अंक ७), पृ. २४	२०६६
१७	कृष्ण सोनी	खबरदार ! आकाश सबैको हो	जनउत्थान, (वर्ष ८, अंक ५), पृ. ३०	२०६०
१८	केशवप्रसाद पौडेल	नेपाल आमाको पुकार	सीमान्त आवाज, (वर्ष १, अंक १), पृ. ४६	२०६७
१९	खेम नेपाली	किन अछूत ?	जनउत्थान, (वर्ष ८, अंक ६), पृ. २१	२०६०
२०	गणेशकुमार रसाली	खोजौँ	जनउत्थान, (वर्ष ८, अंक ६), पृ. २१	२०६०
२१	गोपनसेम	बन्दन तोडी उठौँ	मुक्ति यात्रा, (वर्ष २, अंक ४, पूर्णांक ८), पृ. १२	२०५५/५६
२२	गोपाल परियार	तिम्मा मानव विरोधी नाकाहरू	जनउत्थान, (वर्ष ८, पूर्णांक २२), पृ. ३१	२०५९
२३	गोपाल बराइली	गीत	जनउत्थान, (वर्ष १८, अंक २), पृ. २६	२०६५
२४	गोपाल राम लोहार	कति सहने ?	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक ४), पृ. ४७	२०६०
२५	गंगा बीसी	दलितको स्वर	दलित खबर, (वर्ष १, अंक ३), पृ. २६	२०६१
२६	गंगा बीसी	मने दमाई	दलित खबर, (वर्ष १, अंक १), पृ. २३	२०६१
२७	घनश्याम शर्मा पौड्याल	दलित	दलित सन्देश, (वर्ष २, अंक ३), पृ. ४३	२०६७
२८	चन्द्र रसाइली	हामी किन सानो जात	जनउत्थान, (वर्ष ८, अंक ६), पृ. २१	२०६०
२९	चुनु गुरुड	तिम्रो के लाग्छ	प्रतिबोध, (वर्ष २, अंक ६), पृ. २५	२०५७
३०	छत्रबहादुर 'असफल' नेपाली	जाग ए दलित	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक ७), पृ. ३७	२०६०
३१	जनकबहादुर भुल	पीडितको आवाज	लुकेको आवाज, (वर्ष ३, अंक ४), पृ. २६	२०६३/६४

३२	जमानसिंग गुरुङ	पीडा (गीत)	जनउत्थान, (वर्ष १२, अंक ९, पूर्णांक ५५), पृ. २७।	२०६३/६४
३३	जुनबहादुर साकी	दलितको जिन्दगी	लुकेको आवाज, (वर्ष ३, अंक ५), पृ. ४४	२०६४
३४	जुनबहादुर कार्की	दलितको पीडा	लुकेको आवाज, (वर्ष ३, अंक ४), पृ. २६	२०६३/६४
३५	भविन्द्र विश्वकर्मा	नबसौं चुपलागी (गीत)	समता सन्देश, (वर्ष ५, अंक १, पूर्णांक ४), पृ. २७	२०५६
३६	टिका रुचाल	उठौं जुटौं	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक ८), पृ. ३४	२०६०
३७	टी.आर. विश्वकर्मा	जीवन कति कठिन छ	परिश्रमी, (वर्ष १, अंक २), पृ. १५	२०५४
३८	डम्बर पहाडी	मुक्ति	परिश्रमी, (वर्ष २, अंक ४), पृ. २३	२०५५
३९	डम्बर पहाडी	आगो जोर्नलाई	समानता, (वर्ष ७, अंक १), पृ. ४९	२०५७
४०	डम्बर पहाडी	आगो जोर्नलाई (गीत)	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक ८), पृ. ३४	२०६०
४१	डि.बि. गदाल	दलितको आवाज	जनउत्थान, (वर्ष ७, पूर्णांक १७), पृ. ३५।	२०५८
४२	दलबहादुर वि.क.	यो कस्तो उल्टो चलन (गीत)	समता सन्देश, (वर्ष ५, अंक १, पूर्णांक ४), पृ. २४	२०५६
४३	दलबहादुर वि.क.	छुवाछूत किन छ हामीबीचमा	समता सन्देश, (वर्ष १०, पूर्णांक ७), पृ. १५	२०६०
४४	दिल साहनी	सिनो	प्रतिबोध, (वर्ष २, अंक ५), पृ. २६	२०५७
४५	दिल साहनी	सिनो	जनबोध, (वर्ष १, अंक १), पृ. ३२	२०६३
४६	दुर्गा 'घायल' घिमिरे विश्वकर्मा	कविता	जनउत्थान, (वर्ष १३, अंक ४, पूर्णांक ६०), पृ. ३६	२०६४
४७	दुर्गा रसाइली	मुक्तिको ढोका	जनउत्थान, (वर्ष ८, अंक २), पृ. २६	२०६०
४८	धनबहादुर वि.क.	इतिहास हेर	समता सन्देश, (वर्ष २, अंक १), पृ. ७	२०५३
४९	धनशिला सुनार	स्वावलम्बी बनौं	मुक्तिको आवाज, (वर्ष २, अंक ५), पृ. २६	२०५८

५०	धनिलाल वि.क.	उठ उठ दिदी बहिनी	मार्गदर्शन, (वर्ष ४, अंक ९), पृ. १०	२०५६/५७
५१	धनिलाल विश्वकर्मा	दलितहरूलाई सन्देश,	मार्गदर्शन, (वर्ष ३, अंक ७), पृ. ७	सन् १९९९
५२	धनिलाल विश्वकर्मा	दलितको विडम्बना	मार्गदर्शन, (वर्ष ३, अंक ७), पृ. ७	सन् १९९९
५३	धनिलाल विश्वकर्मा	आह्वान	मार्गदर्शन, (वर्ष ३, अंक ७), पृ. ४	सन् १९९९
५४	धर्मसिंह वि.के.	अन्याय अभै बहूदै छ किन ?	मुक्ति आन्दोलन, (वर्ष २, अंक ४), पृ. १०	२०५३
५५	ध्रुवकुमार परियार	सेमिनारमा दलित (गीत)	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक ८), पृ. ३४	२०६०
५६	नारायण वि.क.	उठौँ जुमुराई	मार्गदर्शन, (वर्ष ४, अंक ९), पृ. ९	२०५६/५७
५७	नीराजन हर्पेली	दलितहरू यही पाठ सिक	समता सन्देश, (वर्ष ३, अंक १), पृ. २६	२०५४
५८	पञ्चकुमारी परियार	दया होइन अधिकार माग्नुपर्छ	जनउत्थान, (वर्ष ६, पूर्णांक १४), पृ. २४	२०५७
५९	पञ्चकुमारी परियार	अनुरोध यो समाजलाई,	जनउत्थान, (वर्ष ६, पूर्णांक १२), पृ. १७	२०५७
६०	पदम सुन्दास	उन्मुक्तिको आवाज	जनउत्थान, (वर्ष १५, अंक १०), पृ. २२	२०६३
६१	पदमबहादुर वि.क.	कविता	उत्पिडित विद्यार्थी आवाज, (वर्ष ९ अंक ३), पृ. ५	२०५९
६२	पम्फा मिजार	भेदभाव	लुकेको आवाज, (वर्ष ३, अंक ५), पृ. २८	२०६४
६३	पुष्प हुङ्गाना	एक दलितको डायरीबाट	जनबोध, (वर्ष १, अंक ३), पृ. ३२	२०६४
६४	पूर्ण नेपाली 'अंकुर'	कलमभित्र बारुद भरिएको छ	प्रतिबोध, (वर्ष १, अंक ३)	२०५६
६५	पूर्ण परियार	बैनी शोभा	समता सन्देश, (वर्ष ५, अंक १, पूर्णांक), पृ. ३	२०५६
६६	प्रकाश थापा	हरेश नखाऊ	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक ७), पृ. ३७	२०६०
६७	प्रकाश बस्याल	दन्त्यकथा	जनउत्थान, (वर्ष ८, पूर्णांक २३), पृ. ३५	२०५९

६८	प्रकाशचन्द्र परियार	सम्मानित बाँचुपछ	भएर	जनउत्थान, (वर्ष ७, पूर्णांक १६), पृ. १९	२०५८
६९	प्रतिभा वि.क.	हाम्रो लागि यस्तो अवसर फेरि फेरि आउने छैन (गीत)		लुकेको आवाज, (वर्ष ५, अंक १, पूर्णांक ११), पृ. २८	२०६६
७०	प्रेम 'कौशल' वि.क.	उत्पिडित विद्यार्थी आवाज लिएर आउने छौं		उत्पिडित विद्यार्थी आवाज (वर्ष ७ अंक २), पृ. १२	२०५७
७१	प्रेम वि.के.	शोषणको दमनको विरुद्ध		जनउत्थान, (वर्ष ७, अंक १९), पृ. २१	२०५८
७२	प्रेम वि.के.	नवसमानताको खोजीमा		नवसमानता, (वर्ष १, अंक १), पृ. १९	२०५८
७३	प्रेम वि.के.	विद्यार्थी आवाज		उत्पीडित विद्यार्थी आवाज, (वर्ष ९, अंक ३), पृ. १८	२०५९
७४	प्रेम वि.क.	उज्यालोको लागि		जनउत्थान, (वर्ष ८, अंक ६), पृ. २१	२०६०
७५	बलबहादुर 'ज्वाला' परियार	कविता		उत्पीडित विद्यार्थी आवाज, (वर्ष ७, अंक २), पृ. १६	२०५७
७६	भगतसिंह वि.क.	मुक्तिको आवाज		जिजीविषा, (वर्ष ३, अंक ३), पृ. १८	२०५६
७७	भीमबहादुर वि.क.	सन्देश		जनउत्थान, (वर्ष ६, पूर्णांक १५), पृ. १६	२०५७
७८	भीष्म दर्नाल	देखेको छु,		उत्पीडित विद्यार्थी आवाज, (वर्ष ९, अंक ३), पृ. ५	२०५९
७९	मञ्जु वि.क.	गीत		जनउत्थान, (वर्ष १३, अंक ४, पूर्णांक ६०), पृ. ३६	२०६४
८०	मानबहादुर नेपाली	दलितको वेदना		मुक्ति आन्दोलन, (वर्ष २, अंक ४), पृ. १३	२०५३
८१	मानबहादुर श्रीपाली	खबरदार		लुकेको आवाज, (वर्ष ३, अंक ५), पृ. ४०	२०६३/६४
८२	मीनबहादुर मिजार	क्षणिक मुस्कान दीर्घ रुवाइ		लुकेको आवाज, (वर्ष ३, अंक ५), पृ. २८	२०६४
८३	मीनबहादुर रिठामेली	उठ्नु छ दलित		जनउत्थान, (वर्ष ८, पूर्णांक २१), पृ. १७	२०५९
८४	यज्ञनिधि दाहाल	बुढी सर्किनीको गीत (गीत)		जनउत्थान, (वर्ष १५, अंक ९), पृ. २३	२०६२

८५	रमा घिमिरे	आस्थामाथि जित फुल्लुपछ	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक ५)	२०६०
८६	रमेश वि.क.	हात्ती आयो हात्ती आयो फुस्सा	समानता, (वर्ष २, अंक ४), पृ. ३१	२०६१
८७	राजकुमार रम्टेल	सचेत रहौं दलित दाजुभाइ	जनउत्थान, (वर्ष ७, पूर्णांक १८), पृ. १९	२०५८
८८	राजकुमार रम्टेल	दलित बाँचोस कसरी	जनउत्थान, (वर्ष ८, पूर्णांक २०), पृ. २७	२०५९
८९	राजकुमार रम्टेल	एक्काइसौं शताब्दीका दलित	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक ५), पृ. २७	२०६०
९०	राजेन्द्र ताम्राकार	देशभक्त (गजल)	जनउत्थान, (वर्ष १३, अंक ४, पूर्णांक ६०), पृ. ३८	२०६४
९१	राम गजमेर	दलितको व्यथा	मार्गदर्शन, (वर्ष ३, अंक ७), पृ. ६	सन् १९९९
९२	राम गजमेर	विडम्बना	मार्गदर्शन, (वर्ष ४, अंक ८), पृ. ११	२०५६/५७
९३	राम वसु	आफ्नै व्यथा	जनउत्थान (वर्ष २, अंक ४), पृ. १७	२०५५
९४	राम वसु	आरनको महिमा	जनउत्थान, (वर्ष ७, पूर्णांक १८), पृ. १९	२०५८
९५	राम वसु	दलित नभन	जनउत्थान, (वर्ष ८, अंक ६), पृ. २१	२०६०
९६	राम वसु	होइन भने	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक ४), पृ. ४७	२०६०
९७	रामचन्द्र भट्टराई	मुक्तिको गीत (गीत)	नवसमानता, (वर्ष २, अंक २), पृ. ३२	२०५९
९८	रामप्यारी वि.क.	नपत्याउँ हामी	परिश्रमी, (वर्ष २, अंक ३), पृ. ९	२०५४
९९	रामप्रसाद सापकोटा 'दीपशिखा'	पुन्टे कामी	दलित खबर, (वर्ष १, अंक ६), पृ. ४१	२०६६
१००	राममणि सिटौला	बरै दमिनी	जनउत्थान, (वर्ष ८, पूर्णांक २१), पृ. ३२	२०५९
१०१	राममणि सिटौला	मुसहरनी	जनउत्थान, (वर्ष ८, अंक ३), पृ. २५	२०६०
१०२	रीना विश्वकर्मा	छुवाछूत	जनउत्थान, (वर्ष ८, पूर्णांक २०), पृ. १३	२०५९

१०३	रेम 'संगम' वि.क.	मानवअधिकार हराएको छ	जनउत्थान, (वर्ष ६, पूर्णांक ९)	२०५६
१०४	लिलाबहादुर रणपाल (दर्जी)	मेरो बालक काल	जिजीविषा, (वर्ष १, प्रवेशांक), पृ. १९	२०५३
१०५	लोकदर्शन विश्वकर्मा	कविता	उत्पिडित विद्यार्थी आवाज, (वर्ष ७, अंक २), पृ. ६	२०५७
१०६	लोकेन्द्र विष्टमगर	हजुर! म त पददलित दलित !	दलित सन्देश, (वर्ष १, अंक २), पृ. ५२	२०६६
१०७	वसन्तमोहन अधिकारी	किन हामी दलित ?	जनउत्थान, (वर्ष १ अंक ७), पृ. ३७	२०६०
१०८	वि.आर. प्यासी	एक जुट भएर जागौं	परिश्रमी, (वर्ष २, अंक २), पृ. १३	२०५४
१०९	विकास सुनार	उपहार	परिश्रमी, (वर्ष २, अंक ३), पृ. २०	२०५४
११०	विक्रम नेपाली	फर्केर हेर	मुक्ति आन्दोलन, (वर्ष २, अंक ४), पृ. २३	२०५३
१११	विक्रम परियार	सुतेकाहरूलाई बधाई	जनउत्थान, (वर्ष ६, पूर्णांक १०), पृ. ११	२०५६
११२	विक्रम परियार	मान्छे	जनउत्थान, (वर्ष ६, पूर्णांक १३), पृ. १०	२०५७
११३	विनोद वि.क.	जे आए नि के भयो	समता सन्देश, (वर्ष ३, अंक १), पृ. १६	२०५४
११४	विप्लव	पराजय पीडा	मुक्तिको आवाज, (वर्ष १, अंक १), पृ. १५	२०५६
११५	विप्लव विश्वकर्मा	पराजय पीडा	जनउत्थान, (वर्ष २, पूर्णांक ५), पृ. १३	२०५२
११६	विमल नेपाली	जन्म जायते शुद्ध कर्मणे ब्राह्मण	प्रतिबोध, (वर्ष १, अंक ३), पृ. १२	२०५६
११७	विम्भन विश्वकर्मा	नयाँ क्रान्तिको जन्म	मुक्ति आन्दोलन, (वर्ष २, अंक ४), पृ. १	२०५३
११८	विर्षलाल विश्वकर्मा	दलितको वेदना	जनउत्थान, (वर्ष ८, पूर्णांक २३), पृ. २३	२०५९
११९	विवश वस्ती	लाले कामी	जनबोध, (वर्ष १ अंक २), पृ. ३२	२०६३
१२०	विष्णु विश्लेषण	आशा	जनउत्थान, (वर्ष ७, अंक १८), पृ. १९	२०५८

१२१	विष्णु विश्लेषण	गाउँको सम्झना	जनउत्थान, (वर्ष ७, पूर्णांक१७), पृ. ३१	२०५८
१२२	विष्णु विश्लेषण	छोइने जात पन्यो	नवसमानता, (वर्ष १, अंक १), पृ. १९	२०५८
१२३	विष्णु विश्लेषण	एउटा अठोट	उत्पीडित विद्यार्थी आवाज, (वर्ष ९, अंक ३), पृ. ७	२०५९
१२४	विष्णु विश्लेषण	सलाइ देऊ न दर्जी दाइ	नवसमानता, (वर्ष २, अंक २), पृ. ३३	२०५९
१२५	विष्णुबहादुर विश्वकर्मा	विशेषाधिकार	दलित सन्देश, (वर्ष १, अंक ७), पृ. ४८	२०६६
१२६	वीरसिंह विश्वकर्मा	मेरो प्रश्न	जिजीविषा, (वर्ष ३, अंक ४), पृ. १०	२०५६
१२७	बुद्धिराम 'ठटाल' नेपाली	विद्रोहको भिल्को	दलित सन्देश, (वर्ष १, अंक ५), पृ. ३९	२०६६
१२८	शम्भु 'सागर' परियार	दलितको पीडा	जनउत्थान, (वर्ष ८, अंक ५), पृ. ३०	२०६०
१२९	शरद पौडेल	बनाउने आफैं हो आफ्नो कर्मलाई (गीत)	हाम्रो खबर, (वर्ष १, अंक ४), पृ. ३	२०६७
१३०	शीला सुनार	दलित आवाज	जनउत्थान, (वर्ष १५, अंक ६), पृ. २५	२०६२
१३१	शंकर मालबुल	मान्छे हो	जनउत्थान, (वर्ष ८ पूर्णांक २२), पृ. ३१	२०५९
१३२	श्रवण मुकारुड	विसे नगर्चीको बयान	जनउत्थान, (वर्ष १५, अंक १)	२०६२
१३३	सजन साहित्य सुन्दास	दलितको विजय	जनउत्थान, (वर्ष १३, अंक ४, पूर्णांक ६०), पृ. ३८	२०६४
१३४	सजन साहित्य सुन्दास	भेदभाव	जनउत्थान, (वर्ष १४, अंक ११, पूर्णांक ७४), पृ. २६	२०६४
१३५	सपना बस्याल	आफैं लडनु छ	जनउत्थान, (वर्ष ८, पूर्णांक २१), पृ. ३७	२०५९
१३६	सरल सहयात्री	मेरो छोरो अर्थात् सञ्जयबहादुर दलित	दलित सन्देश, (वर्ष १, अंक ४), पृ. ५२	२०६६
१३७	सरोज वि.क.	एक दलित बालक	जिजीविषा, (वर्ष ९, अंक १६), पृ. २२	२०६२
१३८	सी.एम. विश्वकर्मा	आह्वान दलित वस्तीलाई	जिजीविषा, (वर्ष १, प्रवेशांक), पृ. १९	२०५३
१३९	सी.एम. विश्वकर्मा	अन्यायको भारी	जिजीविषा, (वर्ष ३, अंक ३),	२०५६

		कहिलेसम्म बोक्ने	पृ. १८	
१४०	सी.एम. विश्वकर्मा	सम्बोधन एउटा आन्दोलित मनलाई	मुक्तिको आवाज, (वर्ष १, अंक २), पृ. ९-१०	२०५६
१४१	सी.के. सोनु	दलितको श्रम र मूल्य	जनउत्थान, (वर्ष ७, पूर्णांक १८), पृ. १९	२०५८
१४२	सुनिल सन्तोष	जहाँ देउता हैन, दानव पुजिन्छ	परिवर्तन, (वर्ष १, पूर्णाङ्क १), पृ. १७	सन् २००५
१४३	सुमन श्रापित	गाउँघर डुली	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक ७), पृ. ३७	२०६०
१४४	सुमन श्रापित	बन्द ढोका खुले पनि	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक ७), पृ. ३७	२०६०
१४५	सुवास नेपाली	स्मृतिका पानाहरू	उत्पीडित विद्यार्थी आवाज, (वर्ष ७, अंक २), पृ. १६	२०५७
१४६	हरिचन्द्र विटालु	चाहिएको छ, दलित अधिकार (गीत)	लुकेको आवाज, (वर्ष ३, अंक ५), पृ. ३०	२०६४
१४७	हर्कबहादुर वि.क.	कोही काखा र कोही पाखा	मार्गदर्शन (वर्ष ४, अंक ८), पृ. १०	२०५६
१४८	हिमा वि.क.	तिमी र म	समता सन्देश, (वर्ष २, अंक १), पृ. ७	२०५३
१४९	हेमराज पहारी	अछूत र दलित	दलित खबर, (वर्ष १, अंक १), पृ. २३	२०६१

कथा

क्र.सं.	लेखक	शीर्षक	पत्रिका, (वर्ष, अंक), पृष्ठ	प्रकाशन वर्ष
१	अभिमन्यु निरवी	यसरी बदलियो मन	लुकेको आवाज, (वर्ष ३, अंक ५), पृ. ३३-३५	२०६३/६४
२	अमृत परियार	महानता	जनउत्थान, (वर्ष ६, पूर्णांक १०), पृ. ११	२०५६
३	अर्जुन विश्वकर्मा	प्रहरीको मुठभेठमा	जनउत्थान, (वर्ष ५, पूर्णांक ७), पृ. १४-१५	२०५५
४	ऋषिराज बराल	सुन्दरे कामरेडले बल्ल कुरा बुभ्यो	प्रतिबोध, (वर्ष २, अंक ४), पृ. १८-२१	२०५६
५	ऋषिराज बराल	हारजित	प्रतिबोध, (वर्ष १, अंक १), पृ. ३१-३२, ३४	२०५६

६	कमल निओल	दलितको दर्द	दलित सन्देश, (वर्ष १, अंक ७), पृ. ३७-३९	२०६६
७	किसान प्रेमी	विचरो मंगले (लघु कथा)	जनउत्थान, (वर्ष ८, अंक ६), पृ. २०	२०६०
८	खगेन्द्र संग्रौला	मगर माइला भीख माग्दैन	मुक्ति युद्ध, (वर्ष ४, अंक २, पूर्णांक ८), पृ. १८-१९, ३१	मिति नखुलेको
९	खगेन्द्र संग्रौला	मुखको अनौठो कथा	प्रतिबोध, (वर्ष २, अंक ४), पृ. २५	२०५६
१०	खगेन्द्र संग्रौला	संग्रामबहादुर सार्की (क्रमशः)	जनबोध, (वर्ष १, अंक १), पृ. ३०-३१	२०६३
११	खगेन्द्र संग्रौला	संग्रामबहादुर सार्की (क्रमशः)	जनबोध, (वर्ष १, अंक २), पृ. ३०-३१	२०६३
१२	खगेन्द्र संग्रौला	संग्रामबहादुर सार्की (समाप्त)	जनबोध, (वर्ष १, अंक ३), पृ. ३०-३१	२०६४
१३	गीता अर्याल	भुन्टीको पीडा 'पण्डित' लाई के थाहा	लुकेको आवाज, (वर्ष ५, अंक १, पूर्णांक ११), पृ. १२-१३	२०६६
१४	जी.वी. गहतराज	अतीतलाई सम्झिन्छे पुतली	समता सन्देश, (वर्ष ३, अंक १), पृ. १५-१६	२०५४
१५	जी.वी. गहतराज	चन्द्रमायाको व्यथा	समानता, (वर्ष २, अंक ४), पृ. ३०-३२	२०६१
१६	तुफान वि.क.	कुन्तीको परिवर्तन	समता सन्देश, (वर्ष २, अंक १), पृ. १५-१६	२०५३
१७	दयानन्द बटोही	सुरुङ	जनउत्थान, (वर्ष १५, अंक ९), पृ. २१-२३	२०६२
१८	धनकुमारी सुनार	मुक्ति	जनउत्थान, (वर्ष ७, पूर्णांक १७), पृ. ३८-३९	२०५८
१९	ध्रुवकुमार परियार	भ्रम	जनउत्थान, (वर्ष ७, पूर्णांक १८), पृ. १८	२०५८
२०	ध्रुवकुमार परियार	संस्कृति (लघुकथा)	जनउत्थान, (वर्ष ८, पूर्णांक २१), पृ. १३	२०५९
२१	ध्रुवकुमार परियार	होली	जनउत्थान, (वर्ष ८, पूर्णांक २०), पृ. २७-२८	२०५९
२२	पञ्चकुमारी परियार	संस्कारको अन्त्य	जनउत्थान, (वर्ष १५, अंक १०), पृ. २५-२६	२०६३
२३	पञ्चकुमारी परियार	भुपडीको व्यथा	दलित सन्देश, (वर्ष २, अंक ५), पृ. ३६	२०६७

२४	पारिजात	नैकापे सर्किनी	प्रतिबोध, (वर्ष १ अंक ३), पृ. २२-२३	२०५६
२५	प्रेम विद्रोही	सानी कता हराई	जिजीविषा, (वर्ष १, प्रवेशांक), पृ. १३/२४	२०५३
२६	प्रेम विश्वकर्मा	दोष कसलाई दिने	जनउत्थान, (वर्ष ६, पूर्णांक ८), पृ. १३/२४	२०५६
२७	भक्त बडुवाल	बोक्सी	मुक्ति, (वर्ष २, अंक ४), पृ. ७-९	२०५३
२८	मोदनाथ प्रश्रित	निर्मला	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक २), पृ. ३१-३२	२०६०
२९	रणेन्द्र बराली	कैलेको करामत	दलित सन्देश, (वर्ष १, अंक ६), पृ. ३५-३६	२०६६
३०	रणेन्द्र बराली	कैलेको चित्त कसै गरी बुभेन	दलित सन्देश, (वर्ष १, अंक ८), पृ. ४४-४६	२०६६
३१	राम गजमेर	वीरबहादुरको कथा	मार्गदर्शन, (वर्ष ३, अंक ७), पृ. ५-६	सन् १९९९
३२	राममणि सिटौला	प्रजातन्त्र	जनउत्थान, (वर्ष ८, पूर्णांक २०), पृ. २८	२०५९
३३	रेमबहादुर विश्वकर्मा	छोइछिटो	मार्गदर्शन, (वर्ष ४ अंक ९), पृ. ११	२०५६/५७
३४	विक्रम परियार	जुनेली कोपिला	प्रतिबोध, (वर्ष २, अंक ४), पृ. २२-२३	२०५६
३५	विवश वस्ती	तस्वीर	जनउत्थान, (वर्ष ८, अंक २), पृ. २४-२५	२०६०
३६	श्यामु विश्वकर्मा 'गाउँले'	अतिक्रमित सपना	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक ७), पृ. ३३	२०६०
३७	सुशीला प्रधानाङ्ग	रातो रगत	जनउत्थान, (वर्ष १६, अंक ९), पृ. ३२	२०६३
३८	हरिकृष्ण ताम्राकार	प्रेम पनि अछूत हुँदो रैछ	जनसहकार्य, (वर्ष १, अंक १), पृ. २८-३०	२०६४
३९	हरिप्रसाद भण्डारी	को अछूत ?	प्रतिबोध, (वर्ष २, अंक ६), पृ. ३४	२०५७
४०	हीरा विश्वकर्मा	सार्थक जीवन	दलित खबर, (वर्ष १, अंक १), पृ. २१-२२	२०६१
४१	हीरा विश्वकर्मा	गुमेको स्वाभिमान	दलित खबर, (वर्ष १, अंक ४), पृ. १९-२१	२०६१

संस्मरण

क्र.सं.	लेखक	शीर्षक	पत्रिका, (वर्ष, अंक), पृष्ठ	प्रकाशन वर्ष
१	प्रेम वि.के. 'विद्रोही'	दोषी को ?	जनउत्थान, (वर्ष १, पूर्णांक २), पृ. २१-२२	२०५१/५२
२	मेगबहादुर विश्वकर्मा	त्यसपछि मैले चिया नपिउने प्रतिज्ञा गरें	जनउत्थान, (वर्ष ६, पूर्णांक १५), पृ. १५-१६	२०५७
३	रणेन्द्र बराली	सुनार दाई म तपाईंकाहाँ गएर खाएको मेरी आमालाई नभन्नु होला है	जनउत्थान, (वर्ष ६, अंक १०), पृ. २४/३४	२०५६

निबन्ध

क्र.सं.	लेखक	शीर्षक	पत्रिका, (वर्ष, अंक), पृष्ठ	प्रकाशन वर्ष
१	यज्ञनिधि दाहाल	दमिनीको दूध र 'दूध गुण वृद्धि	दलित सन्देश, (वर्ष २, अंक १), पृ. १४-१६	२०६७
२	सम्भना नेपाली	मान्छेको खोजी	जनउत्थान, (वर्ष १३, अंक ४, पूर्णांक ६०), पृ. २७	२०६४

नाटक

क्र.सं.	लेखक	शीर्षक	पत्रिका, (वर्ष, अंक), पृष्ठ	प्रकाशन वर्ष
१	रणेन्द्र बराली	आफ्नै व्यथा (भाग २)	परिश्रमी, (वर्ष २, अंक २), पृ. १-५	२०५४
२	रणेन्द्र बराली	आफ्नै व्यथा (भाग ३)	परिश्रमी, (वर्ष २, अंक ३), पृ. ३-८	२०५४
३	रणेन्द्र बराली	आफ्नै व्यथा (भाग ४)	परिश्रमी, (वर्ष २, अंक ४), पृ. १४-१७	२०५४
४	राममणि सिटौला	दलितको पीडा (एकांकी)	जनउत्थान, (वर्ष ८, पूर्णांक २३), पृ. ३३	२०५९

चिठी

क्र.सं.	लेखक	शीर्षक	पत्रिका, (वर्ष, अंक), पृष्ठ	प्रकाशन वर्ष
१	शरद पौडेल	एउटा पत्र शिर स्वामीका नाउँमा (क्रमशः)	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक २), पृ. ३६-३७	२०६०
२	शरद पौडेल	एउटा पत्र शिर स्वामीका नाउँमा,	जनउत्थान, (वर्ष १, अंक ३), पृ. ३३-३४	२०६०